

De quan hispan, gots, jueus, àrabs i francs circulaven per Catalunya

DISCURS LLEGIT EL DIA 8
DE MARÇ DE L'ANY 2001
EN L'ACTE DE RECEPCIÓ PÚBLICA D'

Anscari M. Mundó

a la

Reial Acadèmia de Bones Lletres
de Barcelona

I CONTESTAT PER L'ACADÈMIC NUMERARI

Antoni Pladevall i Font

Reial Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona
Servei de Publicacions de la Universitat Autònoma de Barcelona
Barcelona, 2001

De quan
hispans, gots, jueus, àrabs i francs
circulaven per Catalunya

DISCURS LLEGIT EL DIA 8 DE
MARÇ DE L'ANY 2001 EN L'ACTE
DE RECEPCIÓ PÚBLICA D'

Anscari M. Mundó

a la

Reial Acadèmia de Bones Lletres
de Barcelona

I CONTESTA PER L'ACADÈMIC NUMERARI

Antoni Pladevall i Font

Reial Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona
Barcelona, 2001

Composició
Ex-Libris, sccl

Impressió
Universitat Autònoma de Barcelona
Servei de Publicacions
08193 Bellaterra (Barcelona)
Tel.: 93 581 10 22. Fax: 93 581 20 00
sp@uab.es

Dipòsit legal: B. 5.910-2001

Imprès en paper ecològic

SUMARI

Presentació	V
Record del Dr. Joan Tusquets i Terrats	IX
De quan hispans, gots, jueus, àrabas i francs circulaven per Catalunya	1
Índex	3
Bibliografia general	81
Discurs de contesta per Antoni Pladevall i Font	85
Bibliografia del professor Anscari M. Mundó	97

Presentació

Senyores i senyors,

Sento l'impuls de manifestar un doble agraïment a la Reial Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona. D'una banda, per la designació que, fa temps, va fer de mi per a ocupar-ne un setial; i això, pels bons oficis dels senyors acadèmics Frederic Udina, Joan Ainaud de Lasarte (+) i Pere Bohigas, amb l'aquiescència encoratjadora del senyor Martí de Riquer, aleshores President d'aquesta corporació eminentment erudita. L'altre motiu d'agraïment és la paciència amb què els membres del Consell rector d'aquesta Acadèmia han esperat fins avui que presentés el discurs preceptiu d'entrada, vint anys després!

*He donat en algun altre lloc una explicació genèrica d'aquesta lentitud meua. Hi deia que «la versatilitat del meu interès suposadament científic m'ha impedit d'acabar certs treballs començats amb il·lusió, no abandonats mai, però sí arraconats per la urgència d'altres estudis empresos; urgència creguda per mi o imposada per qui me'ls podia encomanar». * De fet aquesta explicació no serveix ben bé d'excusa, però sí d'atenuant, que pot ésser vàlida en l'ocasió present.*

* A.M.MUNDÓ, *Obres completes*, I.1: *De la romanitat a la sobirania*. Barcelona, 1998, p.10.

Record del
Dr. Joan Tusquets i Terrats

M'ha tocat rebre la medalla que durant anys va decorar el pit d'una persona de longevitat molt respectable: el Dr. Joan Tusquets i Terrats que moria el 1998 amb els mateixos anys acomplerts que els del segle XX. Encara que la longevitat depèn de diversos factors que, des de la segona meitat del segle, ajuden a allargar la vida humana, com són els factors genètics, els circumstancials de cada individu, la morigeració personal i, potser el factor principal, els avenços de la medicina. Tot i que damunt d'aquesta darrera pesa la responsabilitat de no haver pogut encara estendre la qualitat de vida a totes les persones que traspassen el límit de la senectud. Tots sabem per experiència aliena que a principis del segle XX, aquest límit era encara als 70 anys. Ara ja no; ara ja ens amenaçen de fer-la arribar a una absurda eternitat corpòria.

El rol de l'historiador és sovint difícil, quan no vol escamotejar allò que ell creu la veritat; i quan aquesta veritat, aparentment, és poc lluïda als ulls de molts dels espectadors actuals; o bé, quan la figura de la persona estudiada ofereix ombres que contrasten al costat d'aspectes brillants de la seva personalitat. Em trobo en aquest cas delicat; del qual procuraré sortir sense enfosquir la memòria de la persona recordada. El lema de la nostra Acadèmia és: *Tuta quia*

diffidens, «segura i tranquil·la perquè és desconfiada»; en aquest cas, doncs, inclina a desconfiar dels elogis desmesurats.

Ramon d'Abadal i de Vinyals, un altre egregi President d'Aquesta Reial Acadèmia, avantposava a un llibre seu del 1938, unes frases de Jaume Balmes que no tenen rèplica: «Creemos que a las naciones, como a los individuos, no se les daña haciéndoles conocer su verdadera situación: no se remedian los males si se ignora que existen: no se les precave si no se teme que vengan. Quien escribe para el público debe decir siempre la verdad, por dura que sea». Segueix d'Abadal pel seu compte: «El historiador no puede hacer más que recoger el recuerdo de los sucesos pretéritos, e interpretarlos por el hecho mismo de exponerlos. La imparcialidad es en él un deseo de superación jamás satisfecha en absoluto». El llibre *Revolución y tradición*, escrit entre els anys 1937 i 1938, tot i ser un al·legat, demanat per Francesc Cambó a d'Abadal, per a justificar l'alçament franquista, causà tantes butllofes entre els amics del règim per les veritats que hi deia, que finalment no fou distribuït. El que expliqui avui, francament, no té, ni de molt, tanta transcendència; però em sembla oportú d'afegir-ho, en la mateixa línia del que propugnaven Balmes i Ramon d'Abadal.

El Dr. Joan Tusquets i Terrats neixia, el 31 de març del 1901, a Barcelona, d'on ja eren les famílies dels seus quatre avis, encara que la seva mare, circumstancialment, havia nascut a Màlaga.

Havia fet els estudis primers en una escola privada i els del batxillerat, amb els jesuïtes. L'estre poètic de Tusquets, precoç, es plasmà el 1917 en unes *Cantigas de abril* publicades quan només tenia 17 anys.

Era ja tot un jove fet, quan va escoltar la vocació sacerdotal. Aquesta el portà al Seminari de Barcelona. Allí començà els estudis

normals de tot clergue i fou ordenat sacerdot el 1925. Anys a venir, culminaria el seu *cursus honorum* eclesiàstic amb la prelatura domèstica concedida pel papa Pius XII l'any 1953 i, amb una canongia a la seu de Barcelona, el 1966.

Simultània amb la vocació clerical el jove Tusquets devia sentir molt clara una vocació de pensador. La seva intel·ligència privilegiada no en tenia prou amb el doctorat en teologia defensat el 1926 al seminari de Tarragona, aleshores encara Facultat Pontifícia d'estudis superiors de Catalunya. El 1922 ja havia obtingut la llicenciatura en Filosofia escolàstica a la Universitat catòlica de Lovaina, on, anys després, fou professor de la càtedra Cardenal Mercier. Posteriorment n'obtingué el títol de doctor a la Facultat de Filosofia de la Universitat de Valladolid, perquè fos reconegut a l'Estat espanyol. A la de Madrid, el 1953, obtenia, encara, el doctorat en Filosofia i Lletres, branca de Pedagogia.

El saber acumulat, una mica eclèctic certament, impulsaren Tusquets a una notable activitat docent i d'escriptor polifacètic. Segurament que la més lloable de les seves activitats fou la pedagogia. De fet, després de molts anys d'ensenyar-la en diverses institucions, com al Seminari de Barcelona i a l'Escola del Magisteri de la diòcesi, arrecerat aleshores en el Col·legi de les monges Filipenses, i en plena energia vital, fou el primer catedràtic de Pedagogia comparada de la Universitat de Barcelona; docència que exercí efectiva durant els anys 1956 al 1968 i com a jubilat fins al 1971. Amb el seu prestigi i eficàcia assolí que la pedagogia comparada s'introduís en el pla Maluquer de la Universitat de Barcelona i més enllà. La seva *Història de la pedagogia catalana* té un interès notable. Poc abans de deixar la càtedra havia estat nomenat director de la Secció de Pedagogia del Consell Superior d'Investigacions Científiques.

Allà hi fundà l'Institut de Pedagogia Comparada, que dirigí durant molts anys, junt amb la revista *Orientaciones pedagógicas (Perspectivas pedagógicas)*. El seus coneixements profunds que exposà en Congressos nacionals i estrangers, el portaren a presidir la Société Européenne de Pédagogie Comparée, integrada en una Federació Mundial.

La docència pedagògica havia impulsat Tusquets a aplicar-la, de bona hora, a la catequesi; d'aquesta n'havia estat declarat expert a la Universitat de Munic. Els primers fruits d'aquella aplicació van ser força positius, per l'època en què es van produir. Però abans cal explicar-ne els precedents. La dictadura de Primo de Rivera havia prohibit l'ensenyament del catecisme en català. L'afer era de molta transcendència. El Cardenal Vidal i Barraquer no havia acceptat el Catecisme polític-religiós que imposava Primo de Rivera. En una entrevista amb el Cardenal pel maig del 1926, el dictador l'havia comminat personalment amb unes paraules tant forassenyades com el seu règim: «que Roma es decideixi francament per nosaltres (la dictadura) o per Catalunya; i, si no volen ajudar-nos, anirem a la constitució d'una Església Nacional Espanyola». El Cardenal ho comunicà a la Santa Seu, la qual, però, tampoc tenia una comprensió gaire clara del problema català.

Tusquets en aquells anys seguia les directrius del cardenal de Tarragona; i així es comportà. Sabent la importància de la imatge gràfica en pedagogia, el 1930 imprimia un *Curs catequètic de dibuix* per als educadors.

Fou, però, sens dubte el *Manual de Catecisme*, publicat en català i en castellà l'any 1933 (el 1953, tingué una edició en italià) la millor aportació del Dr. Tusquets. El Cardenal Vidal i Barraquer el prologà amb entusiasme. El que donava al *Catecisme* un caire de modernitat pedagògica, ple d'aire fresc, a més de la forma dialoga-

da del text, era la combinació constant dels enunciats de la doctrina amb els resums d'història bíblica on aquells es fonamenten; tot ben amenitzat amb les il·lustracions de Lafau i Castellar, dos artistes populars, d'un estil prou atractiu per als infants i juvenets. Quan jo era a l'Escolania de Montserrat aquest Catecisme del Dr. Tusquets corria per les nostres mans.

Les seves edicions de *Compendis* de catecisme, *Cartilles*, *Cursos*, *Plans cíclics*, *Lliçons* i *Explicacions* de la religió per a totes les edats, eren dins l'estil de *Compendis* propagats al segle XIX per sant Antoni M. Claret i, ja al XX, pel bisbe de Perpinyà, Juli Carsalade; aquests darrers, amb dibuixos. Les edicions tusquetianes en català i sobretot després en castellà, reapareixien sovint. Sobre la renovació que Tusquets aportà en el camp de la catequesi, la seva successora en la càtedra, la Dra. Ramona Valls en féu una tesi doctoral.

Si pensem que la Teologia no és gaire més que la Filosofia de Déu, Tusquets, tot i que era filòsof de professió més que no pas teòleg, s'interessà en temes de dialèctica teològica; com ho demostrèn les seves primeres obres publicades: *El Teosofisme*, dels corifeus de la maçoneria, publicat el 1927, que provocà polèmica fins i tot amb el Bureau International d'Éducation de la Societat de Nacions a Ginebra, i *l'Assaig de crítica filosòfica*, del 1928; ambdues obres foren prologades pel caputxí, Miquel d'Esplugues i acollides a l'Editorial Catalònia.

Tusquets es pot classificar encara dins del moviment de renovació filosòfica i teològica començat al segle XIX, anomenat neotomisme acadèmic, que comportava una metodologia conservadora-ment renovada; encara que massa marcada per una apologètica antisectària, exacerbada per l'antimodernisme, enemic aleshores inexistent a Catalunya, però que féu perdre moltes energies als nos-

tres pensadors, com diu molt bé dom Evangelista Vilanova en la seva sòlida *Història de la teologia cristiana* respectada amb elogi arreu d'Europa. Tot i que Tusquets tingué també el bon gust de relacionar-se ben aviat amb el grup de pensadors, sobretot caputxins, entorn de la revista *Criterion*, fundada pel P. Miquel d'Esplugues, on havien penetrat algunes de les noves idees que corrien per Europa des de feia una trentena d'anys. El Dr. Tusquets n'esdevingué secretari de redacció. Allí col·laborà amb teòlegs com Joan Baptista Manyà i Bartomeu Xiberta, filòsofs com Bordoy Torrents i Jaume Sarri, i els caputxins P. Basili de Rubí i l'esmentat Miquel d'Esplugues, entre d'altres.

És fora de dubte el sentiment català de Tusquets, manifestat abans de la guerra civil, com s'ha vist, quan escrivia les seves obres més significatives en la pròpia llengua, sovint o posteriorment traduïdes al castellà; així com les amistats susdites amb els de la revista *Criterion* (encara que hi trencà relacions el 1934), o la col·laboració en publicacions de l'Institut d'Estudis Catalans des de l'any 1923. Tot plegat li valgué la ira del dictador Primo de Rivera.

Jo no sé si hi hagué en l'esperit de Tusquets un canvi de cop i volta o ja s'hi covava des de temps; però és cert que sobtadament apareix en 1932 el seu llibre *Orígenes de la revolució española*. De fet, és un al·legat contra Primo de Rivera i contra el maçó general Berenguer imposat el 1930; i més encara, contra el President de la Generalitat, que anomena «ex-coronel Francisco Macià», alçat amb la República el 1931. Llibre on Tusquets dóna una llargíssima llista dels diputats maçons de les corts republicanes; i on dedica uns capítols a les relacions del «pèrfid» judaïsme amb la maçoneria i el socialisme, confabulats en el complot per a enderrocar la monarquia. El llibre fou prologat pel seu col·lega el canonge Dr. Cebríà Montserrat. Hom resta perplex davant d'aquella fúria «anti», si es

recorda que tots dos havien estat perseguits com a separatistes pel general Primo de Rivera; el primer per haver divulgat pensament catòlic en català, l'altre per les seves traduccions a la Bernat Metge i a la Fundació Bíblica Catalana.

Tusquest mateix confessa que glatia dintre seu un sentiment de carlisme militarista. Si fins al 1936 fundava i dirigia la biblioteca *Las Sectas* en fascicles trimestrals, durant 1934-1936 Tusquets -que tenia bons amics entre els oficials d'alta graduació- publicava els *Cuadernos de información*, molt difosos entre els militars i que influï en llur ànim d' «Alzamiento nacional».

Amb aquests antecedents i amb l'esclat de la Guerra civil, la seva consciència —que als noranta anys el Dr. Tusquets, encara confessava emotiva—, va ser arrossegada per un sentiment de por, que havia penetrat dins d'una bona part de la jerarquia espanyola i també, en grau menor, del clergat secular i regular. Era la por davant de l'amenaça creixent d'una ideologia laica i anticlerical que intentava subvertir l'ordre establert. Lluitarien amb l'esperança de retornar l'Església espanyola a una restauració monàrquico-catòlica, enderrocant la República. Esperit tan allunyat del que predicaven amb la paraula i l'exemple el cardenal de Tarragona, Vidal i Barraquer, l'abat de Montserrat, Antoni M. Marcet i, amb distints matisos, els seus col·legues de sacerdoci, Carles Cardó, el de la *Historia espiritual de las Españas*, Lluís Carreras, l'intermediari intel·ligent i prudent, i Antoni Batlle, el dels escoltes, tots ells respectuosos amb les autoritats civils de Catalunya.

Els fets tràgics del 19 de juliol del 1936 ocorreguts sobretot a Catalunya expliquen la decisió que prengué aleshores Tusquets, de marxar cap a la zona anomenada «nacional»; i s'establí a Burgos. D'aquell període són les seves obres més polemistes. A Burgos fundà

les «Ediciones antisectarias», on publicava *Masonería y separatismo*, el 1937 i, després *Masones y pacifistas* el 1939; el pròleg de Ramon Serrano Suñer, ministre de la Governació, és firmat pel desembre del 1938, i és un reconeixement per la lluita d'anys contra la maçoneria menada per Tusquets, a qui situa en un «cuadro de honor de españoles beneméritos»... «caracterizado exponente de este grupo de intelectuales auténticos que, firmes en su sitio de lucha, sirven a la Patria con libros en la mano, en línea recta de servicio».

En aquest període la catequesi de Tusquets també pren formes més apologetiques i polèmiques, com les *Lecciones activas de religión*, en aquelles «Ediciones antisectarias», de Burgos, 1939; i *La Religión defendida. Texto de apologética elemental*, de Barcelona, 1940. Malgrat el to, hom hi descobreix sempre un amor profund pels infants i pel jovent, amb la convicció que, a la seva manera, formava en ells una consciència catòlica.

Tusquets havia de fer-se perdonar la pàtina de catalanisme que portava d'origen. Per una banda, amb el seu coneixement de llengües cultes que l'aproximaren molt a l'entorn del General Franco; de fet, aquest li encarregà els resums diaris de premsa estrangera. Per l'altra, l'amistat discreta amb la senyora del General li comportà avantatges de mena diversa. Amistats del règim que Tusquets profità de tant en tant per a evitar algun maldecap a persones amigues, com fou el cas de Joaquim Carreras i Artau que finalment el 1951 obtenia la càtedra d'Història de la Filosofia de la Universitat de Barcelona i amb el que col·laborà.

Fou, sens dubte, abans d'arribar a Burgos que el Dr. Tusquets havia seleccionat materials per als seus llibres antisectaris i que proporcionaren part de les 200.000 fitxes de maçons d'Espanya; aquelles que serviren per a l'actuació del recent creat Tribunal de Represión de la Masonería y del Comunismo i que després foren

dipositades al nou arxiu d'aluvió de Salamanca. Permeteu-me una breu divagació «ad hoc». En una missió informativa a aquest darrer dipòsit dels espolis de la guerra civil, missió duta a terme per encàrreg de la Generalitat actual, l'únic vigilant aleshores de l'arxiu em destinà una taula-escriptori majestuós. A l'obrir el primer calaix de mà esquerra vaig trobar-hi, entaforades, les cartes rebudes per Francesc Macià de quan va accedir a la Presidència de la Generalitat; la primera del plec era la del Cardenal Vidal i Barraquer. Estaria temptat de cloure amb un «No comment». Però no puc evitar-ne dos de comentaris: un és que el respecte demostrat, amb aquesta carta del que s'ha anomenat el «Cardenal de la pau», envers el President Macià, no fou compartit pel Dr. Tusquets. L'altre comentari és la vergonya que hauria de fer als successius governs de l'Estat, que aquelles cartes i tota la resta de documentació, espoliades per dret de conquesta, encara no hagin estat retornades a la seva propietària, la primera institució de Catalunya.

Dom Evangelista Vilanova —de qui m'ufano d'haver dirigit la tesi doctoral en el llunyà 1957— en la seva magna *Història de la teologia cristiana*, que ja he esmentat, parla de les tendències i moviments del pensament catòlic durant els darrers cent anys, que són justament els anys del Doctor Tusquets. Després de parlar dels moviments teològics a Europa durant el període d'entre dues guerres mundials, i remarcant-ne la figura central de Karl Rahner, Vilanova, tot caracteritzant el pensament teològic i filosòfic dins de la península ibèrica, no en pot dir altra cosa que el següent: «La renovació teològica de l'Europa d'aquests anys no penetrà a Espanya, empobrida per la guerra del 1936-1939 i satisfeta de la victoriosa «croada», legitimada per l'Església jeràrquica i per la teologia oficial. Una generació sense mestres s'emmarca en la més rígida ortodòxia alimentada en una cristiandat que prendria el nom de

«nacionalcatolicisme». Reapareixen els valors d'una tradició dogmàtica, contrareformista i inquisitorial, amb el correlatiu refús de les interpel·lacions contemporànies, en nom d'una clara consciència d'ésser «la reserva espiritual d'Europa». L'aïllament internacional que visqué el país explica que en teologia hom vulgui recuperar la seva vella història, tot dirigint-se a les grans figures de la teologia del barroc: es tracta de «la teología de la España imperial». D'aquí la poca originalitat dels teòlegs de professió...»

Així i tot, en aquella recuperació de les grans figures del passat, el Dr. Tusquets, a part d'algun estudi sobre la pedagogia educativa en sant Tomàs d'Aquino del 1939, havia preferit des del 1923, donar a conèixer teòlegs i pensadors catalans. Així ho féu amb el barceloní Joan Tomàs de Boixadors, dominicà del convent de Santa Caterina, renovador del tomisme més pur, amb una forta incidència a Roma, on rebé el cardenalat el 1775. També aprofundí, els anys 1974 i 1989, en la figura d'Eugeni d'Ors com a pedagog culturalista, al que en part admirava. La seva gran preferència, però, i de molt, fou sens dubte la figura de Ramon Llull que estudià en diversos treballs fins a la fi de la seva vida.

Ve a tomb recordar justament que, pels seus mèrits en la recerca del lul·lisme i de la pedagogia comparada, en la que fou pioner en el nostre país, el Dr. Tusquets fou proposat per la primavera de 1962, com a membre d'aquesta Reial Acadèmia de Bones Lletres. Presentà el discurs cap a la tardor de 1965, però esperà fins al març de 1970 per a llegir-lo públicament. El tema, exposat en llengua catalana, era *Ramon Llull com a pedagog comparativista cristià*. Tusquets prenia com a pretext dues obres ben conegudes, la *Doctrina pueril* i el *Llibre del Gentil i dels tres savis*. En la seva recerca, Tusquets ho aprofitava per a constatar les aportacions, procedents

del judaïsme i de l'islam, sovint acceptades per Llull, dins del seu sistema apològic pluralista cristià, com a demostració del sentit pedagògic comparativista del Beat mallorquí. Tusquets acaba proclamant el concepte comparativista de l'educació, segons Llull, diu ell, «sempre tan català i tan actual», i el contraposa al relativisme que «fa naufragar a tants meus col·legues pedagogs». Era també una retractació velada del seu antijudaïsme d'antany.

Amb aquest discurs Tusquets revenia sobre el seu autor predilecte: el 1954 havia publicat a Madrid *Ramón Llull pedagogo de la Cristiandad*, molt elogiat per Carreras i Artau. Encara, entorn del Beat mallorquí, el 1988 i 1992, publicava estudis minuciosos i, el 1993, un llibre sobre la *Filosofia del llenguatge en Ramon Llull*.

Voldria pensar que el Dr. Tusquets ja s'havia adonat de que Llull, el nostre pensador més universal, havia trencat amb tots els esquemes del pensament aristotèlic-tomista en què es fonamentava la formulació teològica més oficial de la doctrina de l'Església. Aquesta predilecció per Llull redimeix Tusquets de l'etapa apològica abans esmentada en què l'anti-el-que-fos, prevalgué damunt del seny demostrat en l'inici de la seva col·laboració a *Criterion*.

Que el seu sentiment català més profund havia rebrotat en l'ànim del Dr. Tusquets n'hi ha altres proves. A més del discurs de la Reial Acadèmia del 1970, ja comentat, hi hagué el discurs del dia de sant Isidor, patró del Consell Superior d'Investigacions Científiques, el 26 d'abril del 1974, a la delegació de Barcelona: l'imprès en castellà diu explícitament «discurso leído en catalán». Al Boletín de la nostra R. Academia hi publicà en català més d'una vegada, almenys el 1975; i el 1988 i 1992 tornava a col·laborar en col·leccions de l'Institut d'Estudis Catalans.

Tammateix, Tusquets, als noranta anys, es declarava «en cert sentit progressista». Llàstima que molts anys abans, en el moment

degut, no va manifestar el seu pensament sobre el Concili Vaticà II (1962-1966); i esperés a fer-ho, en canvi, en un llibre pòstum publicat el 1999: *El què i el perquè dels dos Concilis Vaticans*. Al comparar-los, Tusquets demostra un excés de confiança en el comparativisme eclèctic al voler concordar, només amb matisos, l'esperit dels dos Concilis Vaticans; com si el Vaticà I, cent anys abans, no hagués estat precedit per un *Syllabus* amb la condemna de 80 errors «moderns» i no s'hagués clos amb 22 anatemes solemnes, o sigui, negacions condemnatòries; i com si el Vaticà II, en canvi, no hagués popiciat una profunda renovació de l'Església i no hagués mirat el món en positiu, sense pronunciar ni un sol anatema.

El silenci de Tusquets durant el darrer Concili, tot i les seves explicacions tardanes, no impediren pas que alguns treballéssim modestament, però activament, i per encàrrec del papa Pau VI, en la seva aplicació a la vida cristiana actual.

Permeteu-me una anècdota viscuda que retrata la posició contradictòria dels esperits que reflectia el dels dos Concilis Vaticans i que potser no va veure al seu moment el Dr. Tusquets. Jo hi era a la basílica de Sant Pau Extramurs de Roma el dia 25 de gener del 1959, quan Joan XXIII proclamava el Concili. A l'anunci del papa que volia obrir les finestres perquè entrés aire fresc a l'Església per a renovar-la, els cardenals Siri i sobretot Ottaviani -el del Sant Ofici- li suplicaren que no ho fés, que ja no podrien controlar l'Església des de la Cúria romana. El papa, després d'intentar inútilment de convèncer-los, clavà un cop de puny a la taula, tot dient: «E basta! il papa sono io; il Concilio si terrà!», «Prou! el papa sóc jo; el Concili es farà!».

Vull acabar aquest record del Dr. Tusquets, malgrat que hom pugui dissentir-ne en alguns aspectes d'ideologia, com he indicat,

inclinant-me davant dels encerts eminents en pedagogia, en l'exercici conscient dels càrrecs i en la docència que va impartir amb eficàcia durant la seva llarguíssima vida. Cal reconèixer, encara, en el Dr. Tusquets una forta personalitat, guiada per una consciència recta, formada, és cert, en un període turbulent de la societat i de les ideologies; però que havia posat tot el seu activisme al servei de l'Església catòlica. De les consciències només Déu n'és jutge.

Bibliografia utilitzada

Obres del Dr. Tusquets examinades:

Manual de Catecisme. Pròleg del Card. Fr. Vidal i Barraquer. Barcelona, 1933.

Orígenes de la revolució espanyola. Barcelona, 1932 (es diu de dues edd.: 1^a de 20.000, 2^a de 45.000).

Masones y pacifistas. Prólogo de S.E. Ramón Serrano Suñer, Ministro de la Gobernación. Burgos, 1939; (exemplar meu, amb indicació a mà: «Domenech. 19-9-39, Año de la Victoria»).

Crítica y técnica de los ejercicios educativos. Treball inèdit, de la càtedra JOAQUIM CARRERAS I ARTAU. Bibl. de Catalunya. Secció Manuscrits. Arxiu J. Carreras i Artau, D. 321.

Ramon Llull com a pedagog comparativista cristià. Discurs d'entrada a la RABL. Barcelona, 1970.

Ayer, hoy y mañana de la pedagogía comparada, a: «Perspectivas pedagógicas», IX (1975), p.361-377.

Tarzan contra Robot. El neomadismo y el neosedentarismo protagonistas de la crisis contemporánea. Vilassar de Mar, 1986, p.15-27: cap. *Origen, rasgos y prospectiva del neomadismo y el neosedentarismo*.

- Influència del cardenal Boxadors en el renaixement del tomisme*, a: «Anuari de la Societat Catalana de Filosofia». IEC, 1 (1923), p. 241-304.
- Les respostes de Ramon Llull a l'ateïsm medieval*, a: «ibídem», 2 (1988) p. 11-21.
- Lo sisè seny precursor de la filosofia lul·liana del llenguatge*, a: «Arxiu de textos catalans antics», 11 (1992), p. 347-359.
- El què i el perquè dels dos Concilis Vaticans*. Pròleg de Jaume González Agàpito, Barcelona 1999; recensió important de Conrad Vilanou a «Espiritu. Cuadernos del Instituto Filosófico de Balmesiana», 49 (2000), p.112-114.

Altres obres consultades:

- CARRERAS I FONTSERÈ, Concepció. *Arxiu Joaquim Carreras i Artau*. Barcelona, 1999.
- Diccionari d'Història eclesiàstica de Catalunya*, vol.I. Barcelona, 1998: Joan RODRÍGUEZ GÓMEZ, art. *Catecisme*, p. 491-495; Valentí SERRA, art. *Criterion*, p. 656-657; vol.II, Barcelona 2000: Isabel JUNCOSA I GINESTA, art. *Cebrià Montserrat*, p.672-673.
- MADUPELL, Àlvar. *Criterion*, art. a: *Gran Enciclopèdia Catalana*, vol.5, 1973, p.755.
- MANENT, Albert. *Ramon Tusquets i Terrats*, art. a *Gran Enciclopèdia Catalana*, vol.14, 1980, p.806.
- MUNTANYOLA; Ramon. *Vidal i Barraquer, cardenal de la pau*. Barcelona, 1970.
- Pedagogia a Catalunya*. Fundació Jaume I. Nadala, any XXXIII, 1999: diversos autors:

- GONZÁLEZ-AGAPITO, Josep. *La renovació pedagògica al primer terç del segle XX*, p.26-29; *Resistència cultural i renovació pedagògica*, p.80-88;
- DURAN I SOLÀ, Lluís; AINAUD DE LASARTE, Josep Maria. *Resum d'història de l'Associació protectora de l'ensenyança catalana*, p.44-69.
- R(OMEU), J(osep). *Joan Tusquets i Terrats*. Notícia mecanografiada. Arxiu de la RABL.
- TOLEDANO, S. *Un home actiu als noranta anys. El Pare Tusquets, catedràtic i pedagog barceloní*, a: «FATEC. Butlletí de la Federació d'Associacions de la Tercera Edat», 52 (març 1991) p. 1,7-8.
- VALLS I MONTSERRAT, Ramona. *Escola nova i pedagogia catequètica a Catalunya (1900-1965)*. Barcelona, 1997.
- ÍDEM. *Pedagogos comparatistas catalanes del siglo XX: Rosselló, Tusquets, Sanvicens. Una visión retrospectiva*. Barcelona, 1998.
- VILANOU TORRANO, Conrad. *Pedagogía neoescolástica en España: La obra de Juan Zaragüeta y Juan Tusquets* a: «Historia y teoría de la educación. Estudios en honor del profesor Emilio Redondo García». Barcelona 1999, p. 385-398 espec. p. 393-398.
- VILANOVA, Evangelista. *Història de la teologia cristiana*, vol.III. Barcelona, 1989, p.461-465 i 648-649.
- VILANOVA I VILA-ABADAL, Francesc. *Ramon d'Abadal: entre la història i la política (1888-1970)*. Barcelona, 1996, p.316-335.

De quan
hispan, gots, jueus, àrabs i francs
circulaven per Catalunya

ÍNDIX

1.	Plantejament de la qüestió.	5
1.a.	Consideracions preliminars.	7
1.b.	Les fonts documentals	9
2.	Les denominacions	10
2.a.	La direcció de les principals	13
2.b.	Vies enllà de la Marca	15
2.c.	Les denominacions de les vies menors	18
2.d.	Les vies urbanes	19
2.e.	Vies entre muntanyes, valls i estanys	21
3.	La «strata, via Francisca»	23
3.a.	La intervenció del comte Borrell	24
3.b.	Qui li va donar el nom.	27
4.	Restauració de la principal via romana dita després Francisca	28
4.a.	La intervenció del comte Berà de Barcelona.	30
5.	Inici de la «via Francisca» al Rosselló	33
5.a.	La via Francisca pel Vallespir i el Conflent.	35
5.b.	La via Francisca per la Cerdanya.	36
5.c.	De la collada de Toses a Ripoll i possible bifurcació cap a Besalú	39
5.d.	De Ripoll a Vic d'Osona	41

5.e. La brusca interrupció del segle IX	42
5.f. La via Francisca procedent del Montseny	43
5.g. La via continua sense nom	44
6. Les «strata, viæ regiæ»	46
6.a. La «strada regia» de Besalú	46
6.b. Les vies «regiæ» del Pallars i la Ribagorça.	47
7. Les altres vies «Francisca» dels comtats nordorientals.	48
7.a. La «via Francisca» procedent de Girona	49
7.b. La «via Francisca» pel Vallès	50
7.c. La «Francisca» arriba a Barcelona.	52
8. La continuació cap a ponent	53
8.a. La «calciata Francisca» a Olèrdola	55
8.b. La «strada morisca» d'Olèrdola	57
8.c. La idea de desfeta del territori de la frontera meridional.	60
9. Represa del nom tradicional	60
9.a. La «calçada» fins a mar	61
9.b. El final suposat de la via Francisca	62
10. Els «stratarii» i «viatarii»	62
11. Records recents dels francs	66
11.a. Els personatges francs	66
11.b. Records reials.	67
11.c. Record de lluites.	69
12. Records passats d'àrabs o moros.	72
12.a. El record dels dominadors islàmics.	72
12.b. Els personatges àrabs afincats	75
12.c. Les lluites amb els moros	77
13. Cloenda	78
 Bibliografia general (i cites abreujades).	 81

1. Plantejament de la qüestió

El títol, aparentment dispers i multiracista d'aquest estudi, com s'endevina, vol indicar una activitat comuna, o almenys simultània, entre diversos pobles. És veritat que aquella activitat era, en part, coordinada, en part, antagònica, és a dir, resolta amb lluites; lluites alhora militars i polítiques. Era una convivència a voltes volguda, a voltes forçada, d'altres encara, impossible. De fet, es centra en una època i en un espai amb característiques molt peculiars com són les dels segles VIII al X d'aquelles terres que, amb el temps, se'n dirien Catalunya. Entremig d'hispanos arrelats o retornats, circulaven gots, com el comte Berà, debellador dels àrabs i a l'ensems promotor de la pau amb ells, i Benet d'Aniana, reformador de monestirs; mesclats amb jueus, impulsors del comerç, fent d'intermediaris entre els barcelonins i els emperadors francs. La barreja multiètnica s'ha de considerar, en tots els temps, entre les millors característiques de Catalunya.

Una de les meves pretensions, si és possible, serà la de retrobar indicis de la primera recuperació militar, dita reconquesta cristiana, dins del territori català, els probables moviments de tropes i les

parades i campaments suposables; un objectiu que en diríem geopolític i militar.

Però com que els moviments d'exèrcits, la circulació de persones, d'animals i mercaderies no es podia fer aleshores sense uns camins, el canemàs bàsic d'aquesta recerca hauran d'ésser aquells elements, alhora estàtics i reformables, que són els camins i les vies de comunicació terrestre que, com ho indica el qualificatiu, obligaven a tocar sempre de peus a terra. Perquè, malgrat els intents de volar mitològics d'Ícar i els més pragmàtics de Leonardo da Vinci, l'avió encara trigaria més de mil anys a lliscar pel cel.

Els estudis arqueològics i documentals dels períodes indicats, en bona part ja han avançat força; els citaré de seguida. Si refaig alguns dels recorreguts de les vies antigues i medievals durant l'època carolíngia dins dels territoris catalans serà per a remarcar què significaven les vies d'enllaç entre nuclis poblats i les relacions humanes que facilitaven i fomentaven entre la gent que els habitava; o altres usos importants, com agro-pecuaris, comercials, religiosos —pelegrinatges i festes entre pobles veïns—, polítics i militars.

També convindrà repetir d'on es sabia que venien i on anaven les vies; o quina visió de llur longitud en tenien la gent del poble; fins on eren fressades, tant les de prop com les de lluny. Igualment serà útil recordar com en distingien la seva importància i com les anomenaven: les públiques, les locals, els camins de diverses menes. Sense oblidar els complements de les vies: ponts, passeres, palanques, barques, fins guals sense suport o amb barcasses o amb còdols, per travessar rius, rieres i torrents.

Convindrà adonar-se de l'interès que hom tenia en mantenir-les en relatiu bon estat i qui eren els responsables de tenir-ne cura;

preguntar-se sobre la seva seguretat en transitar-les; i altres aspectes que, però, no podran ser tractats aquí¹.

1.a. Consideracions preliminars

Algú podria dir que, després de l'estudi documentat sobre les vies que va fer Balari i Jovany ara ha fet cent anys, dels que li han dedicat Pierre Bonnassie i recentment Jordi de Bolós i Manuel Riu, no calia perdre-hi més temps². Em sembla, no obstant, que, concretament de l'època carolíngia —segles VIII a X— especialment de l'entrada dels exèrcits francs, del recorregut per la *strata Francisca* i de les parades o llocs on s'entretingueren, encara és possible precisar-ne alguns detalls no pas mancats d'interès. Per aquest motiu els documents citats en general no depassaran l'any 1000.

1. He fet un esforç per a documentar l'estudi amb una certa precisió, tot i que hi hauran llacunes per manca de temps. Les fonts se citen segons les sigles indicades a la bibliografia final, amb any (a.) i document (d.). He procurat cenyir-me a la documentació dels segles VIII a X, amb poques excepcions complementàries del segle XI.
2. Fonamental per a conèixer el tema des de l'època carolíngia i, més encara, per als segles medievals posteriors, continua essent José BALARI JOVANY, *Orígenes históricos de Cataluña*, Barcelona 1899 (reedició 1964, p.321-327 i 711-720); algunes al·lusions en Francesc CARRERAS CANDI, *Geografía general de Catalunya*, I: Catalunya, Barcelona (1907), p.877, F. UDINA, *Archivo condal*, 1951 p.537, ja es queixava de la manca d'estudis ulteriors sobre la *strata francisca*. Però ara ja disposem de treballs més precisos, com P. BONNASSIE, *Catalunya mil anys enrera*, vol.I, Barcelona 1984, p.318-322 i 360-362, enfocat sobretot a les vies del comerç; i els més extensos de J. DE BOLÓS, *Aportacions al coneixement de les vies de comunicació*, a: «Symposium internacional sobre els orígens de Catalunya (segles VIII-IX)», vol.I, Barcelona, 1991 p.409-436, i de Manuel Riu i Riu, *Els camins catalans. Anàlisi arqueològica dels seus vestigis*, a: «Anuario de Estudios Medievales», 23 (1993) p.27-43. Bolós es fixa sobretot en les vies d'entorn de l'any 1000 i en la relació entre camins i paisatge; Riu, en els problemes arqueològics. Era inevitable que en molts aspectes coincidíssim amb Balari, Bonnassie, Bolós i Riu; la recerca i utilització de fonts és per força molt similar; d'aquí que algunes repeticions seran inevitables, d'altres cites es complementen; altrament els aspectes que voldria remarcar en aquest discurs mancarien de fonament documental.

Tampoc no pretenc ser complet —ni de lluny— en l'enumeració de vies i estrades, el que seria impropi d'un discurs solemnement pronunciat.

Convé recordar d'entrada que la comunicació terrestre era força més àgil del que tendim a imaginar-nos. El país era creuat per una xarxa molt densa de vies i estrades públiques, de camins i dreceres locals que s'hi articulaven i encreuaven³. Per a fer-se'n càrrec s'ha de prescindir de la imatge, sobretot panoràmica aèria, que pot enlluernar els ulls, amb autopistes i carreteres ben traçades i asfaltades. S'ha de reviuire la visió polsosa dels camins de carro, empedrats o no, dels camins de terra, dels camins de bosc, de les pistes forestals i de les dreceres costerudes, obligades a resseguir els alts i baixos i les giragonses del terreny. Així d'accidentades de traçat, i molt antic, també eren les vies romanes més aptes per a l'estratègia bèl·lica⁴.

3. Un bon treball sobre una comarca de la Catalunya de l'època que s'estudia aquí és el de Ramon ORDEIG I MATA, «*Villae, «viae» i «stradae» d'Osona, testimonis de l'antiguitat a l'època medieval*», a: «Ausa», X (1982) p.387-400. El mateix Ordeig ha tingut cura final de l'edició del vol. IV de *Catalunya carolíngia, Els comtats d'Osona i de Manresa*, que ara surt a la llum, IEC 1999, amb índexs de Rafael Ginebra, obra de la qual també en sóc responsable i que utilitzo amplament per al treball present. És similar, l'estudi de Manuel RIU I RIU, *Els camins medievals i els ponts de Vallonga i de les Cases de Posada*, a: «Cardener», 2 (1985) p.65-87. Altres referències més o menys breus, però sempre d'interès, a vies i estrades del període estudiat, en comarques catalanes serien les de Ramon D'ABADAL, *Pallars-Ribagorça*, p.60*, síntesi perfecta; i Pere PONSICH, en *Roselló*, pàssim, i el mateix autor a *Vies de comunicació*, p.84-85, que resumeix treballs seus anteriors, per exemple, *Les voies antiques du Roussillon et de la Cerdagne*, a «Colloque: Les routes du sud de la France; Colloques du Comité des travaux historiques et scientifiques», vol.I, Paris 1985, p.91-106, i *Les voies antiques de Roussillon en Empordan a travers la montagne d'Albera*, a «Bulletin de la Société Agricole, Scientifique et Littéraire des Pyrénées-Orientales», Perpinyà, vol.X, 1992, p.13-36.
4. És el que, amb textos antics, recorda Stéphane LEBECQ, *Entre antiquité tardive et très haut moyen âge: permanence et mutations des systèmes de communications dans la Gaule et ses marges*, a: «Morfologie sociale i culturali in Europa fra tarda antichità e alto medioevo», I, Spoleto 1998, p.461-501, esp. 464.

Al cap i a la fi la majoria dels recorreguts es feien a peu, sobretot la gent del camp i de poble, de més resistència física (encara que no a les malalties), i fins la gent normal de ciutat, però sobretot la de servei i la tropa militar. Per aquestes vies transitaven animals de muntar i de bast, mules sobretot⁵, el ruc per a transport amb sàrries i el carro per a bagatges més grossos; amb baiard cobert per a dones nobles i per a malalts o vells d'una certa categoria social. No es poden oblidar tampoc els camins de transhumància dels ramats en zones muntanyenques dels quals hi ha documentació d'època ben reculada⁶, i que han tingut sempre una estabilitat gairebé inviolable.

Quan les vies i camins apareixen en els documents nombrosíssims que en fan esment, ho són quasi sempre com a límits o afrontacions amb què confina una propietat, una casa, un camp, una vinya o un terreny qualsevol. De fet, una via o camí era un termenal segur, ben conegut de tots els veïns. No s'oblidi que la proximitat d'una via fàcilment transitable podia revaloritzar una propietat o un terreny de cultiu.

1.b. Les fonts documentals

La riquesa de documentació arxivística publicada en aquests darrers cinquanta anys permet renovar àmpliament els coneixements que

5. La mula era un animal de prestigi per a viatjar; vegeu, si no, la *mula optima* que el noble Udalguer de Barcelona donava el 1062 al *domno apostolico*, és a dir al papa, Anscari M. MUNDÓ, *Vitralls litúrgics catalans del segle XI*, a: «Miscel·lània litúrgica catalana» (Homenatge a Joan Ainaud de Lasarte), 7(1996) p.39-44.

6. ABADAL, *Pallars-Ribagorça*, p.60+ identifica una única *via carrale* (a.987, doc.271 p.428), amb un camí ramader o carrerada, que deu ser veritar; Bolós n'hi afegeix alguna altra. Una *via peccorale* entre les Gunyoles, l'Arboçar i Viladellops, a prop de la *strada publica* d'Olèrdola, és documentada el 1055; veure Agustí ALTISENT, *Diplomatari de Santa Maria de Poblet*, vol.I: Anys 960-1177, doc.10.

sobre els camins i vies d'època carolíngia se'n tenia ara fa cent anys; quan Balari i Jovany, com deia, féu l'esforç de rastrejar-los entre la documentació, aleshores inèdita, i posà les bases del seu coneixement científic a casa nostra. Només cal recordar les col·leccions documentals, com la iniciada per Ramon d'Abadal, amb la seva *Catalunya Carolíngia*; la de Frederic Udina, amb el seu *Archivo condal*, d'Eduard Junyent, amb els *Diplomataris de Vic i d'Oliba*, de Rius i Serra amb el *Cartulari de Sant Cugat*, de Cebrià Baraut, amb els *Diplomataris de la Seu d'Urgell i d'Andorra*, de Pere Ponsich, amb els estudis i documents sobre el Rosselló i comtats ultrapi-rinencs, i tants altres diplomataris o col·leccions documentals —suficientment esmentats en la bibliografia final—, per a constatar la riquesa de fonts per a l'estudi de les vies i camins amb què comptem avui. Com a auxiliars cartogràfics són molt útils l'*Atlas topogràfic de Catalunya*, de l'Institut Cartogràfic de Catalunya i Edicions Proa, en tres volums del 1995, i els diversos *Atles dels comtats de la Catalunya carolíngia* començats per Jordi de Bolós i Víctor Hurtado.

M'ha semblat que, qui llegeixi aquest discurs, agrairà trobar després de cada cita literal la referència abreujada a la font documental, junt amb l'any precís del camí o via esmentats i alguna vegada la situació en longitud i latitud de les localitats petites identificades.

2. Les denominacions

Els noms que reben aquelles vies de relació i comunicació en els documents de l'època estudiada són diversos. Hom voldria veure-hi un intent de distinció entre la *via*, derivada de l'antiga romana con-

servada en ús, i la *strata* (sovint en les grafies *strada-istrata-estrata-istrada-estrada*) > «estrada» *cat.*, que seria l'antiga via empedrada; així almenys en llatí clàssic. De fet, però, sembla clar que a l'època carolíngia les denominacions *strata* i *via* s'intercanvien; en tot cas, els documents no permeten establir-hi una diferència. També és citat sovint el *semitario* (*semedario-semederus*), del llatí *semita*, que era un «sender» *cat.*, camí o dreçera, més senzill. Ja surt *ipso semitario qui discurrit de villa Corneliano ad Canellas*, l'any 862 (de Cornellà de Terri a Canyelles (*Girona-Empúries-Peralada-Besalú* d.35); un altre, el 898, en el Congost (*Osona-Manresa* d.37). Una *semita* podia ser fins i tot aspra i estreta, com aquella que l'abat Castellà, *veniens ex partibus Hispaniae... ingressus per angustam semitam invenit in heremo mirabilia balnea*, és a dir, els d'Arles del Tec (c.a.869, *Rosselló-Vallespir*). De vegades es confonen la *via* i el *semitario* (a Reixac, a.982, *Barcelona*, d.138; a Baó, a.988, *ABADAL, Cuixà*, dd.109 i 110). Al Rosselló es parlava de *ipso semitario qui vadit ad... Sancto Andrea* (de Sureda)... *ipsa «tragina antiga» qui pergit de monte Albarie* (a.1.V.927, *Rosselló-Vallespir*), que ja s'esmenta uns anys abans: ...*ipsa traguina qui discurrit de monte Albarie ad plano*, junt amb *ipsa strata qui discurrit de muliere mortua ad ipso plano* (a. 9.IV.922, *Rosselló- Vallespir*)⁷.

Un exemple de la complicada xarxa de vies i senders que envoltaven en totes direccions un centre important, és el del monestir de Sant Genís les Fonts; val la pena de resseguir-les en un diploma del rei Lotari: començaven *in via Vallis Aspiranae quae pergit ad castrum Vultrarium et venit per semitarium quod tendit ad Torrentem villam*,

7. *Tragina-traguina* derivat de *traicio*, travessar, creuar, transportar. Posteriorment, al segle XI, *tragina* significava un servei de traginar càrrega per al senyor feudal (a.1029, JUNYENT-MUNDO, *Oliba*, d.96).

*et pergit ad cenobium Sancti Andree... proficisciturque per viam que discurrit de Sancto Genesio et tendit in villa Elena... et usque in viam que venit de Tamiano et pergit ad Sanctum Martinum..., usque in viam quae descendit de Ebrulliano et tendit ad supradictum cenobium Sancti Genesii; proficiscitur quoque per viam que venit de Ortafano..., usque in viam quae vadit de Villalonga ad cenobium supra nominatum Sancti Genesii et tendit usque in viam Vallis Aspirane (a.981, ABADAL, *Diplomes*, p.211).*

Els camins pels que podien transitar els carros rebien sovint el nom de *via carraria* (*ch- k- cararia, carrera*), *strada carrera* (a.993, *Vic*, d.573); o només *carraria* > «carrera» *cat.* (a.951 i 1000, *ibid.*, d.270 i 647); així, entre la *strata* de Sant Climenç i la *karrera qui pergit ad Sallentem* (Sallent de Castellbó, a.988, *Andorra*, d.13). Quan és comparada amb la *carraria vetere, antiqua* (a.994, *Marca*, col.950) voldria dir que no era en gaire bon estat i que una altra de veïna era més endreçada. N'hi havia també de ciutadanes, com a Girona, *ad ipsa scala Sancte Marie... in ipsa carrera* (aa.1035 i 1036, *Girona*, dd.214 i 220). Encara apareix la *via calciata* o simplement *calciata-calcada* > «calçada» *cat.*, via important ja que era empedrada. *Callis*, en el sentit de carrer estret dins de ciutat, es troba a Barcelona i a Girona⁸.

Les vies i estrades més importants, la xarxa bàsica del país, havien d'ésser les anomenades *via* o *strata publica* (*puplicha, puluica!*). Sovint són esmentades sense expressar-ne la direcció immediata o final. També se'n diu alguna vegada *via maiore* comparada amb altres de l'entorn, evidentment menors que formaven un entramat

8. BASTARDAS, col.412-414, molts testimonis per «carraria»; per «calciata», col.332-334, en discuteix l'etimologia; «callis, callo», a Barcelona, col.339-340, (afegir-hi a.1035, *Girona*, d.216) no apareix fins al segle XI.

de vies i estrades més que notable, per exemple, entorn de Gurb (a.936, *Osona-Manresa*, d.419), o la *strada puplichia magore* que pujava fins a Ripoll vorejant el Ter (a.1000, *Vic*, d.646).

Encara, s'haurà de creure que les *stratas qui pergunt ubique* (al castell de Lluçà, a.924, UDINA, *Archivo*, d.Ap.II,B), la *via que pergit ubique* (a.927, *Osona-Manresa* d.320; a.947, ABADAL, *Cuixà*, d.70; aa.938, 943, 950, 959 i 984, *Barcelona*, dd.22, 28, 41 i 52 i 149; *strata*, a.958, ABADAL, *Diplomes*, p.97); la *via publica que pergit ubique* (a.988, *Sant Cugat* d.217), la *strata que pergit ubique* entre Llebrers i Cassà de la Selva (a.954, *Girona*, d.90) o la *via que pergit ubique* a Reixac, que era *calzada* (aa. 984 i 987, *Barcelona*, dd. 149 i 169); així com la *strada publica qui pergit ubique* a les Gunyoles, identificada amb *ipsa karrera que discurrit* pel terme del castell d'Olèrdola (aa.978 i 979, *Barcelona*, dd.125 i 126), eren de les grans. A més, una d'elles estava prop d'una de més antiga: *in strada publica qui pergit ubique et de circi in strada antiga* (a.986, *Osona-Manresa*, d.1511); com era gran també la *strata qui vadit de villa Lagostera a sede Vigo vel in omnes partes* (a.946, *ibid.*, d.580).

2.a. La direcció de les principals

Les vies i les estrades públiques duïen a poblacions que sovint eren capitals de comtat o bisbat; així ho deixen entendre els documents. Per exemple, la *strada qui vadit ad Barquinona* des del Maresme (a.963, *Barcelona*, d.69); la *via publica que discurrit ad Ausona* (a.887, *Osona-Manresa*, d.8); *ipsa strata que pergit a Vico* des de Taradell (a.940, *Vic*, d.188); o a l'inrevés, *in strada puplichia que pergit de Vicho* fins a Santa Eulàlia del Mèder (a.985, *Vic*, d.518); i l'esmentada *a sede Vigo vel in omnes partes*. També hi ha una *via qui pergit de Monte Petano ad Menresa* (a.965, *ibid.*, d.958).

Altres anaven a poblacions importants, *strada que pergit ad Kardona* (a.997, *Osona-Manresa*, d.1767). De tant en tant ja rebien l'adjectiu que les identificava, com la *strata Kardonense* entre Casserres, Muntarn i Serrateix (a.922, UDINA, *Archivo*, d.73); la *strata (publica) Cardonense* (a.977, *Marca*, col.916); o la mateixa *strada Cardonense* (a.981, *ibid.*, d.1358) que hi anava des d'Albars del Lluçanès; un tram de la *strata Cardonense* és citat entre Súrria i a ponent de Castelladral (a.1008, JUNYENT-MUNDÓ, *Oliba*, d.38). La importància de la *Cardonense* procedent de tan diversos llocs, era de segur pel transport de la sal. Apareix també la *strada Menresana* que partia de Sant Quirze (a.951, *ibid.*, d.668).

Al Montseny hi havia la divisòria ben detallada, *per ipsa serra de ipso monte unde ipsa strata dividit, usque ad aliam stratam qui pergit de Gerunda ad Barchinonam* (a.878, ABADAL, *Diplomes*, p.71). Al Penedès, ja ben aviat s'esmenta la *strata publica... qui pergit a Barchinona vel ubique* (a.956, *St. Cugat*, d.45). Més al nord la *strada Cerdana* passava per Gurb de la Plana (a.961, *Osona-Manresa*, d.893). És la mateixa *strada publica magore que pergit per Sancto Ipolito et vadit ad Ripol usque in flumen Tezer* (a.1000, *Vic*, d.646).

L'aleshores capital de la Cerdanya, Ix, tenia una *strata publica que vadit de Hixs Volvirium* (Bolvir, a.949, ABADAL, *Cuixà*, d.72)⁹. Més a llevant encara, al Vallespir s'esmenta *ipsa via que discurrit ad Confluente vel in Rosselione* (a.953, ABADAL, *Cuixà*, d.77) i que poc després s'anomena *via Vallis Aspirana*, com ja s'ha vist (a.981); o bé la *via qui discurrit de vicho Elna ad mare* (a. 15.XII.914, *Rosselló-Vallespir*), o la *via qui pergit de vico Elna at Palatiolum* (a. 19.IV.915, *Rosselló-Vallespir*); la *via que pergit de vico Elnae ad Castellum*

9. Abadal el creu fals; a mi només em sembla interpolat en època molt antiga; en tot cas, conserva el valor les denominacions de les vies.

Rossilionem vel ubique (a.20.V.927, *Rosselló-Vallespir*) i l'altra *via qui pergit de vico Elna ad valle Confluente* esmentada en diversos documents a partir de l'any 928 (*Rosselló-Vallespir*), en els que se citen una colla de vies menors i diverses vegades una de pública; dels que es dedueix com era de ben comunicada la vila d'Elna, aleshores la seu episcopal del Rosselló i comtats veïns.

2.b. Vies enllà de la Marca

Pels testimonis narratius que en queden, els camins enllà, vers ponent no degueren ser mai interromputs. Pensi's, si no, en la desviació de tropes des del peu de Barcelona fins a Lleida que l'any 800 permeté a Lluís el Piadós devastar les terres d'entre les dues ciutats dominades pels àrabs, com ho explica el cronista Ermold el Negre¹⁰.

És evident que, donades les relacions que els comtes Borrell II i Miró tingueren amb els àrabs, hi devia haver altres vies per travessar la terra de ningú vers Hispània. Consta que una *via morischa* passava per damunt d'Olèrdola cap a ponent (c.992, *Barcelona*, d.234) i devia baixar pel Penedès; després indagarem el quan i el perquè d'aquell nom. Encara que fossin poques les vies que travessaven aquells límits poc definits, devien ser ben conegudes en períodes de tranquil·litat. Ho veurem més endavant.

Els exemples més il·lustratius d'aquell va-i-vé des de la banda cristiana són oferts per les narracions de recerca de relíquies per part de monjos francesos i occitans¹¹. La més antiga que es pot llegir és la del monjo Aimó de Saint-Germain-des-Prés dins de París, ben conegut. Resumint, explica Aimó el viatge que començaren els

10. ABADAL, *Catalunya crolíngia*, I,1, p.96.

11. ABADAL, *Comtes*, p.32-36 i 179-181.

monjos Hildebert i Audald de Conques, de la Roerga, per a buscar les relíquies de sant Vicenç a València d'Hispania. Era l'any 855. Aquell primer intent fou un fracàs ja que les relíquies foren segrestades pel bisbe de Saragossa. Al cap de vuit anys i mig, doncs, vers 863, el comte Salomó de Cerdanya havia anat a Còrdova a visitar l'emir Muhammad per afers polítics, el que facilità la recerca de les relíquies de sant Vicenç finalment retrobades. Aleshores els dos monjos, aollits a Castres del Llenguadoc, protegits pel comte Salomó, pogueren recuperar, no sense amenaces al bisbe de Saragossa, les relíquies susdites. El retron, que detallen, el feren per Balaguer¹², tocant al Segre, pujaren (per una via antiga, que no era probablement la que passava per la Seu d'Urgell) fins al castell de Berga, s'aturaren a la Cerdanya, precisament a Alp i, per Llívia, traspassaren les fronteres catalanes cap a Carcassona. Evidentment aquelles vies de contacte amb terres dominades pels àrabs venien de Lleida cap a l'interior, ja protegit, del Berguedà i la Cerdanya; allí devien retrobar l'antiga via gran tradicional, com es dirà ben aviat.

El mateix cronista Aimó de Saint Germain reconta una altra expedició a la capta de relíquies; aquesta vegada duta a bon terme per dos monjos del seu monestir parisenc, Usuard i Odilard. Era l'any 858 quan emprengueren el viatge passant per la ruta normal que els dugué a Barcelona; d'allí anaren a Saragossa i, amb salconduits, fins a Còrdova, d'on s'endugueren els cossos dels màrtirs locals Jordi, Aureli i Natàlia. De retorn passarien per les vies de Lleida i Balaguer, ja conegudes, fins a Barcelona, d'on, després

12. Sobre el pas obligat per Balaguer i la importància de les seves fortificacions al segle IX, vegeu JOSEP GIRALT I BALAGUERÓ, *Balaguer. De campament a ciutat*, a: «Catalunya a l'època carolíngia. Art i cultura abans de romànic», Barcelona 1999, p.114-116; PÈRE BALANA I ABADIA, *L'Islam a Catalunya (segles VIII-XII)*, Barcelona 1996, p.15-16, descriu, amb bibliografia anterior, una altra via més desviada pel sud-oest del territori català.

de reposar dotze dies, reprengueren el viatge, aquesta vegada, diuen, per Girona fins a Narbona, Bezers i més amunt, és a dir, seguiren un altre possible traçat de la «via francesca». Els fets relatats demostren que les vies de relació servien també per afers de caire religiós, combinats amb el comerç i les algarades militars.

Aquestes algarades o incursions àrabs en territori comtal català, des d'aquella del 897 en què morí Guifré el Pelós, eren freqüents. No sé, doncs, si els catalans tingueren gaire interès en la reparació d'aquelles vies i estrades d'ús militar, almenys en els períodes de perill d'invasió.

A la segona meitat del segle X, però, es reprengueren les ambaixades comtals pacífiques cap a Còrdova. Per força havien de passar per les mateixes vies del segle IX, probablement fetes renovar pels comtes Borrell II i Miró. Precisament sembla que el responsable de les vies de comunicació, de ponts i aqueductes fou el germà petit, Miró que hauria restaurat el rec comtal barceloní, el Regomir.

Quant al comerç entre el nord i el sud dels nostres comtats, exercit especialment pels jueus —que en el període carolingi gairebé només habitaven els nuclis ciutadans de Barcelona, Girona, Elna i sobretot Narbona—, demostra prou quins eren els itineraris vers Lleida i Saragossa més freqüentats per a mercadejar¹³. Però que també hi intervenien gent del país i fins estrangers atrevits ho demostra aquell negociant de nom Robert, mort a Barcelona a la fi del 1008, que portava teles precioses de Flandes¹⁴.

13. ABADAL, *Comtes*, p.182-183; BONNASSIE, *Catalunya mil anys enrera* (pàgines citades a la n.2).

14. Philippe WOLFF, «*Quidam homo nomine Roberto negociatore*», a: «Le Moyen Âge», 69(1963 p.129-139; ara a *Història de Catalunya*, dirigida per Pierre Vilar, vol.VIII, Barcelona 1990, p.75-81.

2.c. Les denominacions de les vies menors

Les antigues explotacions agropecuàries d'època tardoromana i visigòtica, si bé en general no es mantingueren, sovint, però, donaren lloc a les noves explotacions centrades entorn de les parròquies rurals i dels monestirs. Des del període carolingi, el sentiment religiós feia que aquests centres exercissin una forta atracció; la gent se sentia més protegida pels clergues i monjos, molt nombrosos, que no pas per una policia comtal o senyorial encara poc consistent.

Les relacions entre aquests diversos nuclis de població rural necessitaven de vies i de camins; les unes, refetes, els altres desbrossats o, si calia, traçats novament. Tal com se citen en la documentació, moltes vies menors portaven vers poblacions de les quals només s'esmenta el nom del patró de l'església; per exemple: *qui pergit ad domum Sancti Quirici* (de Muntanyola, Vilatorça), *qui discurrit ante domum Sancti Andree apostoli* (de Gurb), *ad Sancta Maria de Zabatarios* (Sabaters, Viladrau), *ad Sancti Petri* (de Roda de Ter), *a domum Sancti Martini* (Sescorts, Casserres), *ad domum sancti Bartolomei* (del Grau), *ad domum Sancta Maria* (al Berguedà), *strata de Sancto Clemencio* (Coll de Nargó), *ad domum Sancta Maria Antiqua* (Mogoda), *ad domum Sancti Stephani* (a Múnter, entre Tona i Malla), *ad sanctum Ipolitum* (de Voltregà), *ad domum Sancta Columba* (a Sant Pere de Casserres), *qui pergit ad Sancte Eugenie* (de Berga), *qui vadit subtus domum Sancti Felice* (Sasserra), *ad domum Sancti Vincenti* (Maresme), *qui pergit ad Sanctam Dignam* (Olèrdola), *qui pergit ad Sancti Cucufati cenobio* (del Vallès), *qui pergit ad domum Sancte Marie* (a Argelès). Les cites són espigolades en docs. del s. X (a: Osona-Manresa; Vic, Barcelona; Andorra; Urgell; Rosselló-Vallespir). Aquesta forma de designar la toponímia viària menor és un indicati inequívoc del canvi conceptual provocat per la religiositat

popular profundament arrelada; s'havien oblidat la majoria dels noms dels *fundi* romans i de les vil·les tardoimperials, al construir-hi damunt les parròquies carolíngies.

Aquelles vies i camins rebien indiferentment els mateixos noms de via i estrada com les més grans i públiques. Molt sovint, però, és el *semitario*, *semedario*, el sender o camí normal d'anar a peu; com el *semitario* que passava per la Roca Foradada del Montserrat (a.924, *Osona-Manresa* d.273); els que entorn de Sant Martí d'Aiguafreda de Dalt anaven a les deus d'aigua de Canyes i Canyelles (a.898, *ibid.* d.37); i el que anava per la serra de Vulpellac a l'Empordà (a.936, *Girona*, d.71). Així i tot, un sender podia tenir importància estratègica; en un mateix document es contraposa sovint a via i a estrada (aa.984 i 990, *ibid.* dd.1473 i 1570): una via en mig de l'alou de Baó, *in via que pergit ad Pidiliano et inde descendit per ipso semitario* i travessava la Tet (a.988, *ABADAL, Cuixà*, d.109). Com també notable devia ésser aquell *ipso semitario qui discurrit ubique* des de Sant Fruitós de Bages (a.973, *Osona-Manresa*, d.1143), o l'altre *semitario qui pergit ad ubique* prop de Tona (a.995, *ibid.*, d.1707). L'alou de Canyelles, a Castellar del Vallès, el rodejaven, per un costat, l'estrada i pels altres tres, una via, segurament un camí menor (a.965, *Barcelona*, d.87).

2.d. Les vies urbanes

Sovint s'indica que vies i estrades eren dins de la ciutat, com aquelles cases de Barcelona *qui adherent in ipsa strata qui exinde discurrit* (a.920, *Barcelona*, d.10); o aquella que anava *in domum episcopale... iungit in ipsa via qui pergit ad ipso palatio commitale* (a.928, *Barcelona*, d.15); i unes altres cases *in via qui graditur per ipsam portam* (a.975, *Barcelona*, d.112).

Fins hi ha el testimoni del comte Miró de Barcelona (+966) d'una via que circumval·lava el pla de Barcelona, del Besòs i la mar (allà on ara acaba la Diagonal), per Sant Andreu, fins a (Coll de) Finestrelles: *in planicie flumine Bissaucii, de ipsa mare usque in via que ducit ad Fenestrellas, que est super Sanctum Andream* (a.966, *Barcelona*, d.89), via ara en part resseguida per la Ronda de Dalt. D'aquesta mateixa via de *Palmas vel de Orta* devia baixar fins a la ciutat de Barcelona la *estrada publica vel in rio de Orta* (a.985, *Barcelona*, d.152). Una *via consueta* hi anava des de Provençals (a.992, UDINA, *Archivo*, d.236 i 238). I, per l'altra banda del pla, per sobre Sant Pau del Camp, la *via qui pergit ubique*, sens dubte la que sortia de Barcelona cap a ponent (a.986, *Barcelona*, d.153); a més de la *via que pergit ad porto* des de Montjuïc (a.978, UDINA, *Archivo*, d.183). No cal citar més vies dins i entorn de Barcelona ja que han estat ben estudiades¹⁵.

Dins de Girona també s'hi esmenta *ipsa strada que pergit de ipso muro* que tenia a l'entorn les cases d'Atubí i Dagbert així com l'església de Sant Genís (a.950, *Girona*, d.88); i la *via que pergit ad domum Sancta Maria vel ad ipso muro... in ipso muro vel in ipsa turre...*, *in via que discurrit ad domum Sancta Maria vel a porta Onnare* (a.979, *ibid.*, d.118); o molt a prop dels murs de la ciutat: *prope fores iuxta muros*

15. Es pot constatar, un cop consultat l'erudit Francesc CARRERAS I CANDI, *La ciutat de Barcelona*, volum de la *Geografia general de Catalunya*, Barcelona (c.1910), p.294-328, en la nova *Història de Barcelona*, dirigida per Jaume Sobrequès i Callicó, vol 2: *La formació de la Barcelona medieval*, Ajuntament de Barcelona i Enciclopèdia Catalana, 1992, amb capítols de Joan Ainaud de Lasarte, Philip Banks, Josep M. Salrach, Carme Batlle, Xavier Barral i Manuel Riu; i especialment el de Gaspar FELIU I MONTFORT, que ja havia publicat un bon treball, *La toponímia del Pla de Barcelona al segle X*, a: «El Pla de Barcelona i la seva història. Actes del I Congrés... 1982.» Institut Municipal d'Història, La Magrana, Barcelona 1984. Ja abans J. ESTRADA, *Vías y poblamiento romano en el territorio del área metropolitana de Barcelona*, Barcelona 1969.

Gerunde in costa Sancti Martini... in ipsa strada publica... in ipso muro de Gerunda vel in turre de Gauzfre Vidal (a.1010, *ibid.*, d.166). Tant dins de Barcelona com de Girona ja s'han vist les *calles* i *calls* estrets. La nova seu episcopal d'Urgell estava envoltada *de duabus partibus in stratas et de III^a in rivo* (a.917, *Urgell*, d.76).

2.e. Vies entre muntanyes, valls i estanys

Fora ciutats les vies i estrades passaven per una vall: *qui pergit per ipsa valle de Ausore* (Osor, a.958, *ibid.*, d.804); o prop d'un riu: *in ipsa strada franciska vel in rivo de Boxos* (Bojons, entre Crivillers i Sant Sadurní d'Osormort, a.965, *Vic*, d.372); o combinat d'un riu i l'estrada, *in ipso rio vel in strada (publica)* (el Besòs a Reixac, a.963, *Barcelona*, d.72). A l'Empordà s'hi troba la via *que discurrit de Montemaioire ad Villare magiore* i la *strata que discurrit de Vilanova ad Stagnolo*; i, més en sota, *ipsa via qui de Rodes (Roses) vadit per ipsos cannars sive in ipso stagno que dicunt Castellione... in ipsa strada qui pergit per Matamala* a diversos estanys fins *in ipso stagno maiore que dicunt Castelione* (a.1007, *Girona*, dd.161 i 162), perfectament identificables amb vies que travessaven la zona d'aiguamolls entre la Muga i la badia de Roses.

A l'Alt Urgell n'hi havien moltes, com aquella que anava d'Elins *subteriore secus via qui discurrit ad Novas* (a.839, *Urgell*, d.9); l'altra *strata publica* sota del castell d'Elins (a.878, *Urgell*, d.29) o la *via qui discurrit de villa Corneliana* a l'extrem més alt del Cadí que, baixant avall, anava *ad via qui discurrit ubique*; i l'altra *strata de Banatte subteriore qui pergit ad Vilanova* entre el Cadí i la Seu (aa.860 i 862, *Urgell*, d.19 i 21; veure encara a.869, d.24). La densificació es constata a Pallerols on una peça de terra es troba *inter II vias qui inde discurrunt* (a.935, *Urgell*, d.95), i a sota Sant Feliu de

Castelliciutat un hort llindava per un costat *in stratas*, sens dubte les que baixaven d'Andorra a banda i banda de la Valira (a.944, *Urgell*, d.106); i poc més avall, entre els rius Valira i Segre, *in strata qui vadit de Civitate ad Erasuz* (a.987, *Urgell*, d.210).

Entorn d'Elna hi ha el *wado de flumine Techo et est in ipsa via quod discurrit de Atiliagio ad Tresmales*, i per aquiló *in via qui pergit (discurrit) de vicho Elna ad mare* (aa.878 i 914, *Rosselló-Vallespir*, d.9.I); i encara també a Elna, *in via qui discurrit a Sancto Cipriano...*, *in via qui pergit a Berchale silva...*; *in via qui pergit de vico Elna ad Palatiolum* (a.915, *ibidem*); la *via que pergit de vico Elne ad Castellum Rossilionem vel ubique*, passant pel riu Riart i per Cabestany (a.927, *ibidem*); i una dotzena de camps de la catedral d'Elna a Vilaseca: *in via qui pergit de Vico Elna ad valle Confluente* (tres vegades),... *in via qui pergit de Villa secca ad villa Baias...* *in via qui pergit de Villanova ad villa Ortafano...* *in via qui pergit de Villa secca ad Stagno Avalrino* (a.23.II i 27.XI.928; 15.III.930, i altres de 932, *ibidem*). Com s'ha pogut constatar ja abans, la vila d'Elna apareix, des d'antic, ben comunicada en totes direccions.

El relleu del terreny pot ésser un accident notable: *ad ipsam viam qui discurrit de monte Albarie* (l'Albera, a.875, *Rosselló-Vallespir*); una *via qui pergit per ipsa Inferma* (Serra de Senferm, entre Vic i Santa Eugènia de Berga, a.950, *Vic*, d.271); una serralada: *in strata qui discurrit per ipsa serra*, a l'Alt Urgell (a.889, *Urgell*, d.33); *in strata que pergit per serra de Olone... in rio de Olone vel in Gavarresa* (a.984, *Osona-Manresa*, d.1446); a Ardèvol del Solsonès hi ha la *via qui est in serra de Sellerus* (a.986, *Urgell*, d.207); al Maresme, a Premià, *in ipsa uia qui vadit per ipsa vila, de occiduo in via qui vadit ad ipso munto* (a.989, *Barcelona*, d.184); a la Cerdanya, entre Riu i Baltarga *in illa via qui currit ad illo torrente de Sancto Martino* (a.994, *Urgell*, d.237); o al Gironès, entre Cruïlles i la Bisbal: *in*

strata vel serra que discurrit ad flumen Adaron et de circi in strata que discurrit de Crucilias per fossas usque ad Sanctam Mariam (a.891, ABADAL, *Diplomes*, p.365-366); de Su a Riner en el Solsonès: *per ipsa fonte de Sudane... in ipsa strada qui pergit in Rionero* (a.997, Urgell, d.250); o passar per una muntanya més alta: *via qui pergit per Monte alto* (Montalt, al peu de les Guilleries, a.935, Osona-Manresa, d.413), o per una carena: *ipsa via que vadit ad Montezellus subteriores* (Pratnarbonès, arran de Vic, a.998, Vic, d.623); a la *stratam per Serram longam discurrentem* prop d'Artés fins al Llobregat (a.889, ABADAL, *Diplomes*, p.297); a una *via subirana qui pergit ubique* per la serra de Castelltallat (a.950, Osona-Manresa, d.662); la *strata publica qui discurrit subtus turrem Nebule* a l'Espunyola, tot anant de Solsona a Berga (a.950, UDINA, *Archivo*, d.130); encara, la curiosa *strata qui discurrit de Muliere mortua ad ipso plano* a l'Albera (a.922, Rosselló-Vallespir); i la que anava a casa d'un particular de Llaers: *via qui vadit ad ipsa casa qui fuit Galindoni* (a.942, Osona-Manresa, d.523).

Es poden recollir altres noms, encara, com la *via Molera* que anava, òbviament, als *molinos molentes* (a.981, Osona-Manresa, d.1334). Més curiosa, la *strata publica que dicunt «Ad duas sorores» et pervenit per ipsa via publica usque ad Litterano* (butlles d'Agapet II i de Joan XIII, aa.950 i 968, ABADAL, *Cuixà*, dd.73 i 94), que un altre document solemne (privilegi de Lotari, a.958, ABADAL, *Diplomes*, p.96) ja identifica amb un segment de la *strata Francisca*.

3. La «strata Francisca»

S'ha començat a esmentar pel seu nom la més important de les vies dels segles IX i X a Catalunya, que fou sens dubte la *strata Francisca*.

De moment no preciso si eren més d'una les que reberen aquest qualificatiu. En tot cas, tenia una significació ben especial, ben important per al país, tant per les seves característiques com pel traçat, tant pel seu origen com per l'estratègia bèl·lica de la reconquesta¹⁶. Se l'esmenta en els documents amb grafies diverses que tendeixen al romanç català: *francisca-franciska-francisca, francescha-franzescha*; més tard, en els segles XI i XII, se'n parla en la forma més sàvia, *francigena* (a.1075, *Marca*, col.1166). A prop de Besalú també era coneguda segurament com a *strata regia* (a.977, *Marca*, c.920); però ho veurem més endavant.

3.a. La intervenció del comte Borrell

El millor per a entendre què era la *via Francisca* és copiar-ne la descripció que en féu el comte Borrell II de Barcelona l'any 988 en el document solemne de donació de l'alou de Reixac al monestir de Sant Cugat del Vallès (10 març 988, *Sant Cugat*, d.217). El text redactat pel jutge Bonsom de Barcelona¹⁷ en un llenguatge llatí fora del normal i amb cites d'altri, com diré de seguida, dóna les afrontracions de l'alou: *ipsius alodis quadrifinusque cingitur cunctis istis limitibus: primum orientalem sui limes incoatur ab «iter publicum quem via calciata appellant»...; et sic protenditur secundum recta et*

16. BALARI, p.321-327 i 712-713, en dóna moltes referències fins al segle XII i en descriu el recorregut fins a Olerdola. Després de Balari la bibliografia és més abundant, almenys per a alguns segments; s'han de consultar algunes interpretacions donades per Bonnassie i Bolós en les obres citades a la nota 2. Aquí es precisen i corregeixen dades i dates aparegudes després de Balari i s'hi afegeixen algunes altres cites que també interessin.

17. Es pot veure A.M.MUNDÓ, *El jutge Bonsom de Barcelona, cal·lígraf i copista del 979 al 1024*, Spoleto 1995, ara a: A.M.MUNDÓ *Obres completes, vol.I: Catalunya, 1, De la romanitat a la sobirania*, Barcelona 1998, p.587-610; a les pp. 596-599 comento aquest document, el seu estil i també les seves idees polítiques.

flexuosa sui limitum racione; et eveundo succedit in castulo ipsius colli supraminentis quem iuxta vulgalis oppinio antiquo preventus est ei castello de Mallato; et inde per latera huius castelli, secundum naturam sui loci, ipsius limes sese paululum ibi se curvat... et sic inde deducitur per limitalem ostensionem qui per ipsa summa serrarum ac collum capita apparent; et per mediis ipsis aquivergis qui per pluviarum tempus divergi solent, ad utriusque limitum custodia cuneati consistunt, et pertingitur usque ad «alia via publica superioris» ubi vulgi dicunt Congostello. Inde succeditur septentrionalem deutera sui limes, et connectitur cum termine Barberano; et inter medio illorum transit «predicta via publica» qui exit de valle Canalilias «et pergit ubique». Et de occasu latere incoatur trifarie sui limes ex «intermisso tramite publico»...;... dirivatur per marginalem comprehensionem notarumque defixio qui per ipsa media summa serrarum ac collium vel per mediis ipsis aquivergis tempore imbrium diffluentis sunt positas et defixas inter termine Palatio Auzito huiusque geminum latus in titulum custodia, et descendit usque in «via calciata» —et revertitur contra solis ortu a latere meridiano recto itinere— «quem ad honorem et decorem transitu Franchorum fuit saxorum fragminibus conculcata et diligentius confirmata», et sic includit penultimum quadrifarie sui termini ubi inchoat primum¹⁸.

18. Recentment m'he adonat que aquesta definició de límits està literalment inspirada en l'*Ars Gramatica* de Gisemund, un autor del segle IX, que Bonsom va copiar en la introducció al seu *Liber iudicum popularis*, escrit a Barcelona el 1011 i conservat a El Escorial, ms. Z.11.2, foli 4-5. Subratllo les frases literals o inspiradores: ... *Nec verearis quia horum fundorum cessit conditor vallem, et tu per aquivergis adprehende limitem montis usque ad loci expositionem in quo veritas declaratur. Nam est eminens forma recta locorum divisio quod pertinet separatim per aquarum divergia ... / ...Rigorem quicquid inter duo signa vel modum lineae rectum prospicitur. Hec est utique quod in planitia recti positi sunt limites, id est, fasciati, et quod dicit flexuosum, est quicquid secundum naturam curvatur, id est, quicquid fuerit undique perfusum pluvialis aque collectio... / Hec est*

De primer cal establir-ne la situació. Malgrat l'estil una mica enrevessat de Bonsom, sembla que la *via calciata* recorria la carretera actual BV-5001 pujant per l'esquerra del Besòs fins al Congost i, potser, fins a can Congostell (ATC 119, 42/03); l'altra *via publica superioris*, més elevada, seria la N-150 que anava al Vallès occidental, passant entre Barberà del Vallès i el bosc de Canaletes (ATC 124, 29-92), cap a Terrassa i Manresa.

Les característiques d'aquell camí públic, anomenat calçada, eren que discorria força recta (almenys en aquest tram), i que era empedrada des de feia temps. Per a exaltar-ne la qualitat Bonsom diu que era pitjada amb troços de pedres (i probablement de còdols): una tècnica prou segura i ràpida, encara que menys acurada, però també menys costosa que l'enllosat dels romans. L'expressió *diligentius confirmata* em sembla que vol dir que havia estat refermada, reparada, refeta amb cura; gosaria dir que per ordre del mateix comte Borrell i del seu germà Miró, ja difunt, que sembla haver tingut la responsabilitat de mantenir aqueductes, ponts i estrades públiques en bon estat.

Resta l'elogi dels francs. Hi ha sens dubte un record històric: el pas de tropes franques durant els vuitanta anys que van entre la fi del segle VIII i la meitat del segle IX; després ja no hi transitaren mai més. Però, si no fos que ho diu expressament, més aviat sorprèn que

lex limitum et segregatio locorum. / ... Terminus est quod cuiuscumque est finis. Controversia est inter duos pluresque vicinos... Inter plures trifinium facit aliquibus locis et quadrifinium secundum proximas possessiones... / ... *Summa montium* terminos acutas... / ... *Alia* (loca) vero adinflexo montium, id est, per altera montis rippe currentes finem faciunt... / ... Nam et ipsi montes omnino loca determinantur... / ... Termini vero non unam mensuram inter se continent... / ... Sunt enim termini quibus fides non est adibente, isti dicuntur *itineri*. *Omnes limites itinere publico frueri debent, qui dextra ac sinistra fides (fines?) privatos dividunt, et in medio iter publicum; hii tales non sunt in omnibus locis...* / ... Si enim sunt certe leges, consuetudines et observationes, semper signum in omnibus terminis positum est ...etiam in quibusdam *saxorum fragminibus conculcabant, ut firmiter starent...*

en 988 l'obra es considerés «a honor i glòria» d'aquell pas dels francs; quan Borrell i Lotari tot just feia un any que s'havien rebutjat respectivament l'ajut i l'obediència, a seguit de la demanda frustrada d'auxili, després de la destrucció de Barcelona del 985 pels àrabs d'Al-Mansur. A no ser que Bonsom hagués embellit ampul·losament la frase, ja que recorda en el text que el seu senyor Borrell era, *gratia Dei, hibereo duci atque marchiso*, que la datació és feta *anno I^o Ugo quippe rege magno regnante feliciter*, i que, a partir d'aquell mateix any, Bonsom equipara el duc Borrell al rei Ugó, abans també duc i comte de París, en la data dels documents: *regnante Ugone qui antea fuit magno duci* o encara, *qui pridem retinuit arcem ducatus magno* (aa.988 a 995, *Sant Cugat*, dd.entre el 217 i el 302; aa.995 a 997, *Barcelona*, dd. entre el 247 a 309).

3.b. *Qui li va donar el nom*

Encara se'n deduiria una altra conclusió, corroborada per alguns fets: el nom de *via Francisca* no li van donar pas els francs a l'entrar al país, sinó els habitants del que després se'n dirà Catalunya. Tot i que aquesta estrada tan essencial era la utilitzada per les ja citades ambaixades dels sobirans francs i comtes catalans a Còrdova durant el segle IX conegudes pels historiadors dels països veïns, jo dubtaria que aquest fet ajudés a batejar-la amb aquell nom. N'hi ha una prova, em sembla clara, en la manera com l'anomena un rei franc, Lluís el Tartamut, en un precepte del 878, que en copia un altre de prou significatiu de Carles el Calb de 860/862, ara perdut, destinats ambdós al bisbe Frodoí de Barcelona. Els sobirans situen els límits de la seva diòcesi *per ipsa serra de ipso monte* (Montseny), *unde ipsa strata dividit, usque ad aliam stratam qui pergit de Gerunda ad Barchinonam* (ABADAL, *Diplomes*, pp.67 i 71); per la cort, aques-

ta estrada tan important de Girona a Barcelona, encara no tenia nom específic. Poc es podia, doncs, atribuir als mateixos francs el nom de *Francisca*, ja que, repeteixo, no rebé pas de seguida aquest apel·latiu en el país per on passava. Ni tampoc li podia donar el comte Berà, tot i circular-hi almenys des del 798 i fins al 820, com tindrè ocasió d'exposar-ho després.

En canvi, *strata* o *via Francisca* ja apareix en els documents de personatges catalans, públics i privats. Al Conflent, entre el Tet i la Llitera, el 865, ja se l'anomena *strata Francisca* (PONSICH, *Rosselló-Vallespir*); i a sota el Pirineu, a la Vallfogona de Ripoll, la *via Francisca* apareix el 917 (UDINA, *Archivo*, d.52). No és fins al 958 que la cort franca fa constar la *strata Francisca* en un document reial de Lotari per a Cuixà (ABADAL, *Diplomes*, p.96). En tot cas, és segur que l'esborrany del precepte, amb els noms de les afrontacions, que la cort desconeixia, fou presentat a Lotari pels monjos del Conflent.

4. Restauració de la principal via romana dita després «Francisca»

Deixant de banda els problemes sobre el seu nom, que hem vist, i del seu traçat, que tractaré després, es podria preguntar per on entraren els francs en les diverses campanyes bèl·liques anteriors a la presa definitiva de Barcelona el 801. Carlemany, des d'abans de la fi del segle VIII, havia ordenat incursions cap a Hispània, que travessaren el Pirineu de la regió catalana —l'única dins la península que va rebre el nom fàctic de *Marca Hispanica*— i que li permeteren conquerir les ciutats d'Urgell i de Girona. De fet, aquell primer comte Borrell, que aleshores devia governar els comtats d'Urgell i Cerdanya, rebé l'encàrrec de refer la ciutat d'Ausona i els castells de Cardona i Casserres.

El seu fill Lluís també havia de preparar forçosament les vies de penetració fins a Barcelona. Si és possible, doncs, en seguirem els itineraris i els arguments per a creure que hi passaren els exèrcits dels dos primers reis carolingis¹⁹.

No sorprendria gens, al contrari, que un cos de *viatarii i stratarii* anessin al davant —protegits per un destacament militar— per a reparar les antigues vies escollides com a necessàries per a la penetració dels cossos d'exèrcit francs. D'aquests tècnics en refecció d'estrades i vies en parlaré més endavant. Evidentment eren necessaris esforços per a refer els camins. En la primera campanya de Carlemany per a prendre Saragossa el 778, els analistes francs parlen de dos cossos d'exèrcit: un que penetrà pel Pirineu cap a Pamplona, l'altre que ho féu per Barcelona. Tots es trobaren amb que *l'angustia viae vel potius semitae commeatum non modo tanto exercitui sed paucis admodum pene includit*. D'Abadal suposa que el cos d'exèrcit que venia d'Aquitània, passà els Pirineus pel Pertús, «camí normal de totes les expedicions de l'època.» Potser sí; però es podria matisar aquesta afirmació; com veurem, probablement també ho féu pel Coll d'Ares. Una part dels exèrcits de Lluís més aviat utilit-

19. Per Cardona i Casserres, v. ABADAL, *Pallars i Ribagorça*, p.84 i 86; ÍDEM, *Catalunya carolíngia*, vol. I p.82-92 i 274-280. Pel que fa als setges de Girona, els de Barcelona i presa final d'aquesta i els setges de Tortosa, les fonts carolíngies són variades i no sempre concordants en els detalls. Les més importants, a part d'un precepte de Carlemany per als barcelonins del 801 restituit per ABADAL, *Catalunya carolíngia*, II *Els preceptes*, p.415-416, són el poema biogràfic de Lluís el Piadós, d'Ermold el Negre i l'anònim Astrònom autor de la *Vita Ludovici*, afegint-hi els Annals reials, els d'Aniana-Moissac i de Barcelona; veure'ls tots ells en l'original i en la versió catalana per Ramon D'ABADAL, *Catalunya carolíngia* I,1, 1986, p.82-92 i 183-216. Les fonts àrabs, sovint de força interès, en canvi, són més sòbriques i repetitives, v. J.M.MILLÀS i VALLICROSA, *Textos dels historiadors àrabs referents a la Catalunya carolíngia*, Barcelona, IEC, 1987, p.94-122 entre els n. 81 a 118. M'acaba d'arribar a les mans l'obra de la Dra. Dolors BRAMON, *De quan èrem o no musulmans*, Vic-Barcelona, 2000, que refà amb més precisió i amplia els textos publicats per Millàs.

zarien la via de la Cerdanya. De totes maneres, les successives trameses d'exèrcits únicament, o preponderantment, de tropes franques a la Marca hispànica després del 810 o, a tot estirar, del 850, no arribaren a traspasar el Pirineu català²⁰.

4.a. La intervenció del comte Berà de Barcelona

Hom es pot preguntar, com he insinuat, si hi hagué més d'una *strada Francisca* —sense el nom, és clar— i si aquestes foren traçades o refetes d'un sol cop, encara que fos durant uns quants anys. Creuria que efectivament hagueren d'ésser refetes al ritme de l'entrada de tropes, llavors de l'intent de setge de Saragossa del 778, de l'ocupació d'Urgell i de Girona el 785 i fins abans de l'ocupació permanent de Barcelona. Aquesta manera de procedir és de lògica pura.

Potser és més difícil de saber fins on devia arribar, no pas el nom sinó l'empedrat de l'estrada. Creuria que el comte Berà de Barcelona hi havia d'estar relacionat. Aquest comte i marquès per excel·lència, era familiar de Carlemany i fill de sant Guillem de Gellona, el cap de les tropes franques que arribaren arran de Barcelona abans del 801. Berà fou nomenat comte de la ciutat, tant per haver-ne intentat l'assalt un parell d'anys abans com per la confiança del rei Lluís, que li encomanà la custòdia dels territoris de frontera.

Creuria que fou Berà qui, tot preveient la continuació de les expedicions successives cap a l'Ebre i Tortosa, arribà ben aviat davant de Tarragona, l'antiga metròpoli de la província romana.

20. ABADAL, *Catalunya carolíngia*, vol. I, 1, Barcelona 1986, p.39-92, i esp. p.47, 50 i 209-213; l'Astrònom descriu un camí congost i perillós passar per les tropes franques vers 808 entre el Cinca i l'Ebre, mentre el rei Lluís anava cap a Tortosa, *ibid.*, p.209. ABADAL, *Els primers comtes catalans*, Barcelona 1958, p.178 i pàssim; ÍDEM, *Catalunya carolíngia*, I,1, p.209.

Allí devia trobar trossejada la via romana que passava per sota l'arc de Lluci Licini Sura; arc que, per ironia de la sort, ha portat, des de la primera etapa carolíngia, el nom del comte de Barcelona que hi arribà primer. Hi repararia sens dubte la calçada romana i allí construïria, *in termino de castro Berano vel in termino de Roda* (segons diuen els comtes Ramon Borrell i Ermesenda en cedir a Sant Cugat un gran alou, a.1013, *Sant Cugat*, d.451), el castell i la torre de Berà (Torredembarra), i la població antiga, amb el nom significatiu de Roda de Berà. Recordem el nom de *Rota* > Roda, que, a les nostres regions, porten també altres ciutats antigament fortificades, com Roda de Ter i Roda de Ribagorça.

Tants topònims concentrats en aquell espai amb el nom del comte Berà de Barcelona són massa explícits per creure que li siguin aliens. Allí es devia fer fort, a l'espera de la decisió que prendrien l'emperador Carles i el rei Lluís de continuar la reconquesta vers l'Ebre. L'expedició franca arribà a Tortosa el 809. Però, fracassada militarment, els exèrcits francs es replegaren altre cop a Barcelona. Allí Berà defensà la seva ciutat amb bon èxit, fins que, el 815, rebia una altra forta embestida dels sarraïns²¹.

Berà intentà pactes amb els sarraïns i per això fou destituït el 820. Malgrat el que en pensessin a la cort, Berà fou un gran comte i marquès de la frontera catalana²²; és comprensible, doncs, la per-

21. ABADAL, *Catalunya carolíngia*, I, p.261-275; també es pot consultar Ramon MIRAVALL, *Atacs franco-catalans contra Tortosa*, («Episodis de la Història», n.127), Barcelona 1969.

22. R. D'ABADAL, *La família del primer comte barceloní, Berà*, a: «Cuadernos de Arqueología e Historia de la Ciudad» X(1967). p.187-193; ÍDEM, *Catalunya carolíngia*, I,1, 1986, p.227-230 i 261-282; amb noves precisions, Pierre PONSICH, *Berà I, comte de Barcelone et ses descendants. Le problème de leur juridiction comtale*, a: «Conflent, Vallespir et montagnes catalanes. Actes du LI Congrès de la Fédération historique du Languedoc méditerranéen et du Roussillon, Prades et Villefranche-de-Conflent, 10 et 11 juin 1978», Montpellier 1980, p.51-69.

sistència del seu nom en un lloc estratègic al qual ell hauria fet arribar la restauració de la via, que en va fortificar l'entorn i el va defensar uns anys.

A Berà, encara, penso poder-li atribuir un altre mèrit: el d'haver escollit, per a entrar en territori català una bona part de les tropes de Lluís el Piadós i travessar el Pirineu, la via que del Rosselló, recorrent tot el Conflent, pujava fins a la Cerdanya pel Port dels Forcats i, per Alp, pujava i baixava la collada de Toses. És la que prendria posteriorment el nom de *via Francisca*. ¿Per què aquesta desviació dels itineraris tradicionals?

Jo crec que en puc donar dues raons. Berà havia de conèixer molt bé la ruta del Conflent. A més del fet d'ésser molt probablement comte del Rosselló, Berà posseïa ja dels seus avantpassats uns alocs importants al Rosselló i sobretot al Conflent, just entorn del monestir d'Eixalada, a banda i banda del riu Tet. Aquests alocs foren donats, probablement pel fill de Berà, Argila, a sant Andreu d'Eixalada (d.24.II 846, PONSICH, *Rosselló*; s'hauria de substituir el nom de Berà pel d'Argila); que, confirmats després per Anna, la néta de Berà, a la fundació del monestir de Sant Andreu, després passaren al de Cuixà (a.868, ABADAL, *Cuixà*, d.16). Entremig d'aquest gran alou, en part entre congostos, hi passava el riu i la via principal del Conflent.

Si a això hi afegim que Ermold el Negre, el poeta biògraf de Lluís el Piadós, explica el perill constant que, durant aquells anys entre 799 i 801, suposaven les grans rapinyes de botí que els moros feien als francs des del mar i s'ho enduien amb vaixells cap als seus ports (el més proper i actiu, segons Ermold era el de Barcelona), comprendrem per què un dels exèrcits de Lluís el Piadós no volgué entrar per les vies Domitia i Augusta, vora mar, i preferí una via interior més protegida. Segons Ermold i els

Annals de Moissac²³ Berà fou aquell cap dels gots que sovint ja havia intentat assalts a la ciutat de Barcelona durant dos anys, abans del definitiu del 801.

Per molt que fos el comte Bigó, doncs, qui dirigia el cos d'exèrcit franc que entrà finalment a Barcelona, no dubtaria a dir que fou Berà qui aconsellà la via interior, ja que la coneixia prou bé per haver-la recorregut inspeccionant els alous de la família i també tot acomplint-hi els deures de la funció comtal.

5. Inici de la «via Francisca» al Rosselló

L'origen i el recorregut de la *via Francisca* devien ésser, com s'ha dit abans, els d'antigues vies romanes²⁴. Encara que la via més estudiada recentment Pirineus enllà, la *via Domitia*, que dins d'Hispania esdevenia la *via Augusta*, fos també la més espectacular, que passava el Pirineu per les Cluses i el Pertús, sota els trofeus de Pompeu, no voldria pas dir que tot el traçat de la *via Francisca* correspongués al de les antigues *Domitia* i *Augusta*. Tinc els meus dubtes que exposaré.

Per a conèixer el primer segment de la *Francisca*, caldrà recórrer el troç final de la *Domitia* de la mà dels documents d'arxiu conser-

23. Textos en ABADAL, *Catalunya carolíngia*, 1,1, p.185-186 i 199.

24. Cal veure Marc MAYER i Isabel RODÀ, *La via Augusta des Pyrénées à l'Èbre*, a: «Voies romaines du Rhône à l'Èbre; via Domitia et via Augusta», («Documents d'archéologie française» 61) Paris 1997, p.114-125; reprès per Rosario NAVARRO SÁEZ, *Vies romanes..., Els mil·liaris i les mansiones*, a: «Del romà al romànic. Història, art i cultura de la Tarraconense i Mediterrània entre els segles IV i X», Barcelona, GEC, 1999, p.106-109 i 126. Ja abans M. MAYER i Isabel RODÀ, *Aproximació preliminar a la xarxa viària romana de Catalunya*, Annex 1 al «Pla de carreteres de Catalunya, t.1: Antecedents històrics», Generalitat de Catalunya, Barcelona 1983. Pel que toca al Rosselló, Jean-Pierre COMPS, *La via Domitia de Salsulae à Ad Centuriones*, al mateix volum «Voies romaines du Rhône à l'Èbre», 1997, p.88-110.

vats de l'època carolíngia, afegint-n'hi, si s'escau, algun de posterior, aclaridor, i les mencions d'aquells documents que parlin de *strata o via calciata, carraria, que pergit ubique*, sempre que siguin sobre el traçat de la que, a prop d'elles, s'anomeni *Francisca*.

Al comtat del Rosselló, l'alou de Salelles, rodejat pels termes de Cabestany, Perpinyà i el riu Reart, tenia al costat *la via que pergit de vico Elnae ad Castellum Rossilionem* (20.V.927, *Rosselló-Vallespir*); seguint una mica més avall, a Vilanova de Raó (entre Cabestany i Elna), uns límits passaven *in via qui pergit de Narbona ad ipsa Clusa* (a.932, PONSICH, *Vies comunicació*, p.85; text en *Rosselló-Vallespir*, 14.III.932), i aquella altra *via qui pergit de Villanova (de Raó) ad Montem Albariae* (a.15.III.930, *Rosselló, Vallespir*). Més avall encara, entre el Voló i Maurellàs, es parla de *ecclesia Sancti Martini ad ipsas Felonicas* (Fenollar) *in via quae discurrit ad ipsas Clusas* (a.844, Carles el Calb per a Arles, ABADAL, *Diplomes*, p.28, citat per PONSICH, *Vies comunicació*, p.85). Podria referir-s'hi també aquella via que més amunt, sota l'Aglí passava per Rivesaltes, Peracalç i Apià (Pià) on, en un document s'esmenta set vegades l'afrontació *in via qui pergit ubique* (a.961, ABADAL, *Cuixà*, d.89); Cap al·lusió, doncs, al nom propi d'una via tant important.

Però era justament només al separar-se d'aquesta via romana que la desviació cap a ponent va prendre el nom de *via Francisca*. La indicació es troba en un document de l'any 876 (*Rosselló-Vallespir*)²⁵ referent a una terra del comtat del Rosselló damunt la

25. Pere PONSICH, *Rosselló-Vallespir*, p.85, el descobridor d'aquest text extremament important, diu que aquesta venda d'uns particulars a l'abat Castellà d'Arles seria de l'any 801, refiar de la data que dona una còpia del segle XVIII, pels anys 33 del rei Carles «anno primo imperante», que només podria referir-se a Carlemany. De fet, però, a Arles hi hagué un altre abat Castellà II, pels anys darrers de Carles el Calb quan esdevingué emperador; el document seria, doncs, del 876; el seu estil també ho aconsella.

vila de Paçà in «*via publica*» qui et inde discurrit, «*que dicitur Francisca,*» et pervenit usque «*in alia*» qui vadit per ipsum Portellum ad Helena. Aquí es veu clar que la *Francisca* començava cap a ponent i no passava pas per Elna, la qual tenia entrada pròpia, cap a llevant, per la via del Portell. Tant és així que per Tuïr hi havia una altra *via qui discurrit de valle Confluente ad vico Elne* (a.960, ABADAL, *Cuixà*, d.88). Seguint avall, també a ponent i abans d'arribar a les Cluses, en sortia la *via Vallespirana*, ja citada (a.981, ABADAL, *Diplomes*, p.21).

5.a. La via Francisca pel Vallespir i el Conflent

A partir del que es suposa que seria el començament de la *via Francisca*, al separar-se de l'antiga via *Domitia*, es pot documentar força bé el seu traçat. S'acaba de veure que començava a Paçà, en el Rosselló (a.876); correria entre Fontcoberta i el riu Bulès *in ipsa via qui discurrit in Confluente* (a.1008, JUNYENT-MUNDÓ, *Oliba*, d.39). Arribada a la vall mitjana de la Tet, amunt de Marquixanes, ran del riu, anava *ad viam veterem* i Prada, fins a una altra *via publica qui venit de Astover* (a.1035, *ibid.*, d.120); a Estoer és mencionada una propietat que tocava *de II partes in ipsa strata* (a.986, *Urgell*, d.205); i a la mateixa vila, encara, *ipsa via qui pergit ubique* (a.1000/1002, *ibid.*, d.268). No gaire lluny d'allí, a Espirà sobre el Llec, es parla de la *via qui discurrit ad Confluente vel in Rossilione* (a.953, ABADAL, *Cuixà*, d.77).

Les referències explícites més freqüents a la nostra *via Francisca* són de propietats de Cuixà, probablement degut a l'abundant documentació que n'ha pervingut. Els alous que el monestir posseïa en el decurs de la via l'assenyalen molt aviat: l'alou de Prada i Mata tenia els límits entre la Tet, la Llitera i *in strata Francisca* (a.865,

Rosselló-Vallespir)²⁶; el gran alou que envoltava el monestir entre Taurinyà, Corts i Codalet, des del Canigó anava *usque ad stratam Franciscam* (a.958, precepte de Lotari, ABADAL, *Diplomes*, p.96); *strata* que, curiosament, també se la coneixia com a *strata publica que dicunt «ad Duas Sorores»*, nom d'origen popular testimoniats per un altre document solemne de ben poc anterior (a.950, butlla d'Agapet II, ABADAL, *Cuixà*, d.73); era la mateixa *strada publica* que tocava Catllar (a.948, *ibid.*, d.71). Remuntant la vall de la Tet, prop de Vernet hi passaven dues vies: la nova, *ipsa via*, i una altra: *ipsa via antiqua* (a.902, PONSICH, *Rosselló-Vallespir*, d.del 26.IX).

Continuant amunt, Cuixà hi posseïa l'alou primitiu d'Eixalada, format pels termes d'Entrevalls, Canavelles i Ocènies (ara Ceny) i a la vall (de Prats) de Balaguer, enfront de l'alou de Llar, que transitava *per ipsa strada subteriore...; ... usque ad pontem subteriore de Tede* (a.962, ABADAL, *Cuixà*, d.90)²⁷, un veritable congost, amb el pont a baix per travessar el riu. Precisament aquest alou d'Eixalada, d'importància cabdal per a Cuixà, havia estat dels antecessors del comte Berà, el qual l'havia traspassat a la seva filla Rotruda i aquesta, a la néta Anna, com s'ha vist abans (a.868, ABADAL, *Cuixà*, d.16; ÍDEM, *Diplomes*, p.372).

5.b. La via Francisca per la Cerdanya

L'alou de la Llagona, encara que a la capçalera de la Tet, es considerava ja del comtat de Cerdanya i del pau de Llívia. Així ho diu el

26. També és el sr. Ponsich qui aporta aquest document fins ara desconegut, conservat original, que ell preparava per a l'edició dins de *Catalunya carolingia*, vol. VII, en curs de publicació; li agraeixo la generositat de deixar-me'n incloure la notícia aquí.

27. R. d'Abadal creu fals aquest document; en tot cas, no sembla que fos redactat massa després de la data que porta l'execució del testament de la comtessa Ava. Pel que fa als noms dels termenals semblen ben creïbles, entre ells la via francisca.

comte Sunifred de Cerdanya al descriure l'alou de la Llagona *in rivum qui vocatur Valet* (el Rialet) *in locum ubi influit in Ted, et inde ascendit per ipsum flumen Ted usque in guad Redes et per ipsam stradam vadit usque in ipso Melo* (a.942, ABADAL, *Cuixà*, d.68; *Rosselló-Vallespir*, doc. 17.IV.942); a l'inventariar-lo el rei Lotari, setze anys després, segons l'esborrany de precepte actualitzat pels monjos de Cuixà, consta que, en el pas del gual, ja s'hi havia construït un *pontem novum* (a.958, ABADAL, *Diplomes*, p.96).

Balari, que desconeixia les cites del Rosselló i del Conflent, començava la seva descripció de la *via Francisca* just al cim del Coll de la Perxa; però ja s'ha vist que venia de força més lluny. Val la pena d'endinsar-se en l'entrellat de vies que hi conflüen a l'entorn. Seixanta anys abans de la donació de Sunifré, acabada de citar, la comtessa Ermesenda i els seus quatre fills comtes ja havien donat a Cuixà, el 885, l'alou restringit que comprenia l'església de Sant Pere dels Forcats, *in portu Inforcatos*; el terme anava pel riu Bolquera, *in rivo Bolcharia*, fins *in strata Francisca superiore usque in grado Redese et sic tendit per ipsa Tete* (a.885, ABADAL, *Cuixà*, d.62)²⁸.

Havia d'ésser una de les vies que termenaven un altre alou dels Forcats i de Bolquera donat pel comte Sunifré a Santa Maria d'Arles el 965 i que, de fet, envoltava l'alou anteriorment citat que ja havia estat donat pel mateix comte a Cuixà: *per mediam aquam de Vulcario... usque ad viam Roedana, ut pergat per ipsa via Roedana ... usque intus in Ted; et descendit per medium Ted usque ad pontem qui est in strata publica qua intrat in valle Balager, et inde vadit usque in Iordanem* (riu Jardó) *et ascendit per Inforcatos... et per viam Masdilon (?; Marca, col.888: Muscalon)... et inde vadit usque ad Pontaron qui est in*

28. BALARI, *Origenes*, p.323, el datava del 898; PONSICH, *Rosselló-Vallespir*, el fa de l'I.XII.«878?».

aqua de Vulgario vel in via Cerdana; ... excepto quod Sanctus Germanus de Cuixano ibi habitatum habet (30.X.965, Rosselló-Vallespir).

Una inspecció local directa ha permès d'identificar amb força probabilitat aquella via o estrada superior Francesca al cim d'un dels anomenats «balcons de la Tet» i al Nordest de la carena damunt de Planès (ATC 19,29/06-07). El seu traçat es veu bé; en part tallada a la roca i en part empedrada, amb profundes roderes; n'hi ha un troç més, baixant la vall i remuntant en direcció cap a Sant Pere dels Forcats. Aquesta *superiore Francisca* seria la mateixa descrita, molts anys després, en delimitar amb rigor els termes d'Eina, Vià, Bolquera i la Salita: *usque ad ipsa strata superiore que discurrit in Cerdania* (a.1008, JUNYENT-MUNDÓ, *Oliba*, d.39, p.48). La *strata superiore Francisca* només podia ser la que, provinent dels Forcats, es trobava amb l'altra *via subteriore* als altiplans del Coll de la Perxa²⁹.

Si es té present que el punt més alt de la collada per on passava la *strata Francisca* era el *portu Inforcatos* (885), que travessava la *via Roedana* o del Rasès (965), que passava pel gual de Rasès, *grad de Redes* (942), que tenia un pas per un salt estret de la mateixa via, *gradu Redese* (885), és possible deduir quina era la *via subteriore*, que passava pel *ponte subteriore*, citada abans com venint del Conflent (a.962. ABADAL, *Cuixà*, d.90). De fet, entre la Cassanya i la Cabanassa (ATC 19,27-30/07-06) hi ha un troç de via antiga, dita encara «romana» per la gent del lloc; és aquella que fou citada explícitament pels ancians de la regió davant de la comtessa Ermengarda abans d'acabar el segle X: *ipsa via vetere de Casania, ipsa*

29. Maties DELCOR, a : *Catalunya romànica*, VII. *La Cerdanya. El Conflent*, Barcelona 1995, p.45, *La Cabanassa* i p.51, *Sant Pere dels Forcats*, parla de les vies de l'entorn d'ambdós llocs.

charraria vetere (18.XII..993, *Rosselló-Vallespir*); és la que es devia acostar a la *Francisca superiore* a prop del Coll de la Perxa.

Els quatre testimonis documentals són importants ja que provenien de la comtessa vídua, Ermesenda i els seus fills comtes de Cerdanya, del fill, el comte Sunifré, d'Ermengarda, la comtessa vídua i el seu fill, el bisbe Berenguer d'Elna; el més tardà correspon a Oliba, l'altre fill d'Ermengarda que, amb ella, havia estat comte de Ripoll i de Berga, que des del 1008 ja era abat de Cuixà; tots ells havien fressat aquells camins.

Seguint avall, a Er, *iuxta strada que pergit ubique* es passava per terres de Sant Genís, el patró de la parròquia (a.957, ABADAL, *Cuixà*, d.81). Tot seguit, aquesta *strata que pergit ubique* transitava per l'alou de Rigolisa, encerclat per la vila d'Enveig i entre els rius Aranyó i Reür (a.958, ABADAL, *Diplomes*, p.97), exactament entre l'actual Puigcerdà i la Guingueta; i, a migjorn d'aquesta, a les Planes (a.942, UDINA, *Archivo*, d.119); la mateixa *strata publica* encara, que d'Ix arribava fins a Bolvir (a.949, ABADAL, *Cuixà*, d.72; *Rosselló-Vallespir*, 27.II.949).

L'estrada Francesca tombava aquí cap al migjorn. Per un document del segle XI se sap que la *strata via Francischa* passava *subtus villa Albi* i que venia de les viles de Ger i de Bolvir, al costat d'una altra via de Gréixer a All (a.1070, BARAUT, *Urgell*, d.827) i devia travessar el Segre per un gual, ja que no s'esmenta cap pont. El més proper i antic, però potser una mica lluny, és el d'Isòvol, a uns sis km. d'Alp; la construcció actual sembla dels segles XII o XIII, que podria ser damunt d'un gual o substituïnt un pont de fusta d'alguns segles anteriors.

5.c. De la collada de Toses a Ripoll i possible bifurcació cap a Besalú

A partir d'aquí, descartada la direcció cap a la Seu d'Urgell, on no s'esmenta cap *via Francesca*, aquesta havia de passar sense dubte per la collada de Toses, ja que reapareix amb el seu propi nom a la vall

de Ripoll i a la Vallfogona. Si pel Vallespir, Conflent i Cerdanya era la documentació de Cuixà que permetia refer-ne l'itinerari, ara són els documents de Santa Maria de Ripoll i de Sant Joan de les Abadesses que acompanyen la ruta.

Pot ser interessant constatar que aquesta documentació de què disposem permet creure que es mantingué la memòria de dues *stratae Franciscae* que justament es separarien a Ripoll. Podem seguir de primer la que anava cap a llevant, direcció de Besalú.

L'abadessa Emma, filla de Guifré el Pilós, esmentava una *via Francisca* en la documentació de la Vallfogona de Ripoll. Intentem resseguir-la, sense allunyar-nos massa de la que després veurem quina era la principal. Entre Ripoll i la Vallfogona, en la localitat de la Vinya, són citades una colla de terres donades al monestir de les monges que llinden amb la *strata publica...*; una altra terra *qui est super ipsa «via Francisca»*, amb la qual confrontava per dues bandes i una altra *in rivo de Vallefecunda* (a.917, UDINA, *Archivo*, d.52); aquesta és citada sovint *in strada* qui *discurrit ubique* (a.919, *ibid.*, d.64), *in via (strata) qui pergit ubique* (aa.924, 927, 938, i 944, *ibid.*, dd.79, 86, 111 i 122), o bé *de duas partes in stradas* (a.958, *ibid.* d.142); concretament a les Tenes, *in strada...*, *in via* (aa.923 i 927, *ibid.*, dd.74 i 84); a la Tolosa i entorn *in strata publica qui pergit ubique* (aa.927 i 959, *ibid.*, dd.86 i 144); a Canyes, *in strada publica* (a.921, *ibid.*, d.71); als Horts, *in ipsa strata qui pergit ubique* (a.941, *ibid.*, d.115).

De totes maneres, es podria dubtar de si la *strata publica*, al costat del riu, que «anava a tot arreu», de què parla l'abadessa Emma de Sant Joan entre Llaers i la riera de Tavèrnoles (de Ripoll, a.921, UDINA, *Archivo*, d.72; *Osona-Manresa*, d.235), es refereix a la *strada Francisca* que seguia la riera de Vallfogona, o bé a la *strada magore*, però de moment sense el nom de *Francisca*, que baixava pel Ter, de Ripoll a la capital d'Osona.

5.d. De Ripoll a Vic d'Osona

Ara la documentació d'aquesta via vindrà de la catedral de Vic. Aquella darrera estrada havia de tenir importància, com es pot veure per l'apel·latiu de *maiore* que se li donava al passar per l'alou d'Ordeig (ATC 68,35-37 i 56-57), a Voltregà i Orís: *ipsa strada publica magore que pergit per Sancto Ipolito et vadit ad Ripol usque in flumen Tezer et usque in rio Ordego* (a.1000, Vic, d.646); i, altra vegada, a l'alou de Palau, entre el Sorreig i el Ter (terme de Gurb, ATC 68,36/49-51, sota Sant Hipòlit de Voltregà): *per ipsa via maiore... ad ipsa strata ad ipsa Celada, deinde per ipsa strata recto tramite..., pervenit ad alia strata et vadit per ipsa strata* (a.936, Osona-Manresa, d.419); els que en parlaven així no eren qualssevol, sinó el bisbe Radulf d'Urgell i el comte Sunyer de Barcelona i Osona. Com tampoc no era un qualsevol l'abat Sunifred de Sant Benet de Bages que, al fer testament a favor de Sant Pere de Roma i del seu monestir de Bages, donava l'alou de *ipsum Pugo que dicunt Francia* entre el riu Sorreig, la Vilanera i la *strada que pergit ad domum Sancti Bartolomei* (del Grau, a.997, Osona-Manresa, d.1767), és a dir, molt a prop de la *strada maiore* abans citada. La resistència a anomenar-la *Francisca* per part d'aquests personatges és evident. Aquell «Puig de França», topònim que ara no sembla conservat, devia ser un record d'alguna feta en relació amb el país dominador, per ara desconeguda però que comentaré més endavant.

És més significatiu encara que el comte Borrell —que anys després, com s'ha dit, descriuria la *strata Francisca* amb tanta precisió—, al parlar de l'alou de Sant Julià (Sassorba, a prop de Gurb, ATC 68,33-45), l'anomeni *strada Cerdana*; diu: *in ipsa serra qui dischurrit ad Sancto Bartolomeo* (del Grau), ... *per ipsa strada Cerdana usque ad ipsa Cercenada*; Borrell explica encara, que ho té *per vocem*

preceptis regis Franchorum, quod fecit gloriosissimus Charolus (a.962, UDINA, *Archivo*, d.159)³⁰. Si no li recava esmentar el rei dels francs, es veu clar, en canvi, que el nom de *via Francisca*, segons el comte, no li convenia. No pot sorprendre, doncs, que, al refer a poc a poc l'estrada des de la casa monàstica de Ripoll fins a la seu de Vic d'Osona, els comtes preferissin donar-li el nom de *Cerdana*.

5.e. La brusca interrupció del segle IX

Alguna raó hi devia haver perquè ni Sunyer ni el seu fill Borrell no li donessin el nom de *Francisca*, tot i considerar-la, com deia, *via publica maiore* i *strada Cerdana*. Per força devia haver-hi hagut una greu interrupció de comunicacions. Em sembla endevinar que aquesta fou produïda per la revolta d'Aissó i de Guillemó, fill del comte Berà, que ocuparen Osona i Bages. La revolta i les seves conseqüències duraren des del 826 fin al 880; la calçada romana-visigoda-franca, la via tradicional, restà inservible. Ramon d'Abadal ja deia que «consolidades les comarques barcelonines, lligades a Girona pels camins del Maresme, els interiors del Vallès i, per Girona fins a Narbona, els districtes centrals d'Osona i Bages perdien una gran part de llur interès militar i, no podent ésser fortament repoblades, degueren restar com un simple glacís vigilat per algunes guarnicions disperses en castells isolats»³¹. Podria ésser aquest també

30. És curiós que, al costat de Sassorba, hi ha encara la casa dita «El Borrell» (ATC 68, 32-45).

31. *Catalunya carolíngia*, I,1, 1986, p.274-277. Tot això passava sense la intervenció de tropes franques, com constata Michel ZIMMERMANN, *La Catalogne*, a: «Les sociétés méridionales autour de l'an mil. Répertoire des sources et documents commentés», coordinat per M.ZIMMERMANN, Paris 1992, p.151: «Aucune armée carolingienne ne franchit les Pyrénées depuis 829».

el motiu per a desviar, durant aquell període central del segle IX, la *strada Francisca* per Besalú i per la via gran de Girona a Barcelona. Ho veurem després.

5.f. La via Francisca procedent del Montseny

És probable que una limitació en la recerca dificulti saber d'on vingueren les tropes de Guifré I reconqueridores d'Osona. Pel que es veurà de seguida, és plausible que l'entrada a la plana de Vic es fes baixant del Montseny. Fa estona que s'ha citat el diploma del rei Lluís II de França en el qual concedia al bisbe Frodoí de Barcelona el *villaricello que dicitur Cerdanus, per sumitatem Montis Signi usque in rivo Tordaria, excepto quod Spani homines de eremo traxerunt. Et in alio loco villare que dicunt Provasio cum ecclesia Sancte Marie ibidem sita, et villaricellos qui sunt per ipsa serra de ipso Monte unde ipsa strata dividit usque ad aliam stratam qui pergit de Gerunda ad Barchinonam* (a.878, ABADAL, *Diplomes*, p.71). La cita ha estat llarga, però s'ho mereix. La menció del llogarret de Cerdans i la dels *Spani homines* recorda uns primers repobladors. Del cim del Montseny fins al riu Tordera seguiria la carretera BV 5114 que, per sota de Les Agudes i Santa Fe, passa per Campins i arriba, per la vall de la Tordera, fins a Sant Celoni, on la *strada Francisca* es trobava amb la via que anava de Girona a Barcelona.

De fet la reaparició del nom de la *via Francisca* en el comtat d'Osona s'esdevé en ple segle X en els dominis del castell de Gurb (ATC 68 i 80); allí, unes terres venudes en el terme de *villa Granularios* (Granollers de la Plana, ATC 69, 40-48), limitaven *de occiduo in strada Francisca* (a.982, *Vic*, d.492). És bo recordar que Granollers tenia a llevant la *Rota civitas*, ara l'Esquerda, en la imponent giragonsa del riu Ter. Roda havia estat una de les fortaleses des-

truïdes per Aissó, i es trobava abandonada, terra de ningú; com ho havia estat la ciutat d'Osona. Fins que el comte Guifré I —que ho era de Cerdanya i l'Alt Berguedà i que el 877 acabava de rebre els comtats de Barcelona i Girona— es decidí a reconquerir les comarques del Ripollès, Osona, Lluçanès, Moianès i Bages a fi de disposar d'un pas segur que unís novament els dos grups de comtats sota la seva jurisdicció. La ciutat d'Osona hagué d'ésser refeta en el *vicus* o barriada al peu de les runes de l'antiga³². A partir d'aquí la *strata Francisca* devia ésser restaurada parcialment.

En qualsevol cas, és segur que la *strada Francisca* reapareix a la vila de Crivillers i Bojons (ATC 82, 50-41) a orient de Sant Sadurní (d'Osormort): una venda feta al veguer comtal Ansulf: *in villa Crivillarios*, limitava *de meridie in ipsa strada Francisca vel in rivo de Boxos* (a.965, Vic, d.372; *Osona-Manresa*, d.973); només es pot tractar de l'estrada que, baixant del Montseny i les Guilleries, arribava a la Plana. El que es veuria confirmat no gaire després per una donació a Sant Pere de Vic d'una *condamina prope strada Francescha* (a.981, Vic, d.480).

5.g. *La via continua sense nom*

Per la manca de cites explícites, tot i existir-ne documentació, creuria que la *strada*, sovint esmentada que, tirant avall de Vic i Tona, seguia el riu Congost, no era coneguda tampoc, o encara no, com a *strada Francisca*. Ho demostrarien les intervencions de l'abadessa Emma de Sant Joan en la repoblació de la part alta del Vallès. A l'Ametlla, per exemple, unes donacions fetes per Emma el dia de la

32. Ramon D'ABADAL, *La Plana de Vic en els segles VIII i IX (717-886)*, Vic 1954, i també en l'obra citada a la nota anterior.

dedicació de l'església de Sant Genís (a.932, UDINA, *Archivo*, d.103) eren la majoria *in strada* o *in via*, aquella que venia de Vic.

En aquest punt, la documentació de la segona meitat del segle X suposa que aquesta via era important i, encara que no se l'anomena *Francisca*, almenys, sí que li donen la categoria de *calçada*, d'empedrada. Es podria suposar que s'identificava no pas amb la N.152 sinó amb el traçat de l'actual BP 5002 o la BV 5159. De fet, tot baixant el riu Congost, abans de l'aiguabarreig amb el Mongent, es troba Valldoriolf, *in ipsa strada calciata* (a.1000, *Sant Cugat*, d.347), ara un barri de Granollers (a.993, *ibid.*, d.240); a Lliçà de Vall, una propietat llindava *in ipsa calçada* (dues vegades, a.946, *ibid.*, d.25), a Sant Julià de Palou (ATC 119,41/42-04/02) i *ipsa calcata* al costat de can Congostell (a.1006, *ibid.*, d.406).

Quan ja s'havien fos el Mogent i el Congost per formar el Besòs, una colla de cites situen les propietats entorn de Sant Pere de Reixac, en la *calzata que pergit ubique* (aa.984, 986, 987, 982, *Sant Cugat*, dd.149,165,169,228); a Albinyana (ATC 118, 32-96, la Llagosta) de Reixac, *iusta via calciata* (a.986, *strada calçada*, a.996, Barcelona, dd.165 i 291); a Ventenag, també de Reixac, *in ipsa carrera* (a.998, *St. Cugat*, d.326), *in via calciata* (a.1028, *ibid.*d.506), a ponent *in ipsa via calciata* que tenia a migjorn el riu Ripoll (a.1005, *ibid.*d.397); tocant al mateix riu, *ad ipsa strata calciata* (a.1044, *ibid.*,d.569).

Probablement en aquest punt es separava l'altra via que anava cap al Vallès occidental; a Cerdanyola, després d'esmentar-s'hi la *strada qui pergit ubique* (a.1000, *ibid.*, d.348), continua amb el nom de *strata calciata*, entre Sant Quirze del Vallès i Rubí (a.1018, *ibid.* d.470).

Si es retorna un altra vegada amunt, ara a l'esquerra del riu Mogent (per la que ara és la BV-5001), a Sant Sadurní de la Roca del Vallès, la mateixa Emma hi feia donacions *in rio Mogente, in strada que pergit ubique* (a.932, *ibid.*, d.102); era l'altra via que bai-

xava pel Vallès més oriental, d'entre la vall formada pel Montnegre i els contraforts del Montseny, la via pública que venia de Girona a Barcelona; la seguirem ben aviat.

6. Les «strata, viae regiae»

Aquí introdueixo unes hipòtesis que poden semblar atrevides; però calia buscar explicacions a la denominació de calçades anomenades *regiae* en els documents dels comtats de Besalú i del Pallars i la Ribagorça.

6.a. La «strada regia» de Besalú

Aquella via que anava arreu des de la Vallfogona citada més amunt, havia d'ésser important. La comtessa Ava adquiria d'uns particulars una colla de camps entre Montagut (de Fluvià) i Morrenyà (Sant Jaume de Llierca, ATC 46-47, 67/68) que llindaven amb *ipsa strada, in via qui vadit ubique, in via qui inde pergit, in via, in ipsa strada* (a.937, *Girona-Besalú-Empúries-Peralada*, doc.241). Es possible que la comtessa-mare volgués concentrar terres entorn de la via principal del seu comtat de Besalú. Aquestes vies es devien trobar amb la tercera estrada important. Val la pena de reprendre les paraules amb què, quaranta anys després, les descrivia el seu fill, el comte de Besalú i bisbe de Girona, Miró Bonfill: *in prenominata villa Bisulduni, de ipsa petra quam vocant Mambra, que est in flumine Fluviani... per stratam publicam que pergit Fornellis usque in prefatum alveum Fluviani... et inde transit de alia parte ipsam «stratam regiam», provenientes ex omnibus partibus*, que travessava la ciutat de Besalú (a.977, *Marca*, ap.CXXIV, col.921; *Girona-Besalú-Empúries-Peralada*, d.431). La pedra «Mambra» seria potser la del centre del riu, abans de construir-

hi el pont romànic sobre el Fluvià. Aquells personatges sabien de què parlaven; però potser nosaltres no del tot. Creuria, no obstant, que aquesta *strata regia* seria la mateixa *Francisca* a la què feia referència el comte Bernat II quan descriu uns alous d'entorn de Besalú *sicut strada quae dicitur Francigena pergit usque Capellatam* (a.1075, *Marca hispanica*, ap.286 col.1166). Aquesta *Francigena* era probablement l'altra també anomenada *Francisca* provinent del Coll d'Ares, com es veurà després, es trobava finalment a Pontós, amb la *Francisca* que, procedent del Pertús, arribava a Girona.

6.b. Les vies «regiae» del Pallars i la Ribagorça

Devien tenir força importància les vies accidentades dels comtats de ponent del país. Al Pallars s'hi esmenta la *via «regia» qui pergit ad chastro Cortes* (Cortscastell) *usque ad flumen Nogaria*, la Pallaresa, enfilava el congost de Collegats fins al costat del monestir de Gerri (a.834, *Pallars-Ribagorça*, d.10); i una altra, que entrava (per Viu de Llevata) a la Ribagorça, que travessava el congost d'Escales de la Noguera Ribagorçana, *via regia discurrentibus*, prop del monestir d'Alaó (a.868, *ibid.*, d.64) i del desaparegut de Lavaix. Aquests camins tallats en la roca eren importants i estratègics. D'on els venia el qualificatiu de «reials»? Els dos comtats occidentals de Catalunya no havien estat pas reconquerits pels sobirans francs sinó pels comtes de Tolosa, com és ben sabut³³; doncs, *stricto sensu*, no es podien anomenar *strata regia «francisca»*. Oi més, que aquest recó de país no manifestava cap propensió vers els francs. Alguns monestirs que hi apareixen ben aviat, són restauracions d'altres d'època visigoda. Altrament l'obra costo-

33. ABADAL, *Pallars-Ribagorça*, p.76-97.

síssima no podia ésser finançada amb la trentena d'anys des que començà la intervenció dels tolosans. ¿Seria potser el record de la intervenció d'algun rei visigot? A mi m'ho sembla; caldria estudiar-ho millor; però la hipòtesi no es pot negar que és suggestiva.

7. Les altres vies «Francisca» dels comtats nordorientals

La documentació demostra que una *strada* o *via francisca* passava per les terres de l'Empordà, segurament des del Pertús on coincidia amb l'antiga *via Augusta*; després passava per Vilabertran, travessava Figueres (N II) —on hom troba l'Estrada (ATC 38, 89/93)—; després passava per Vilabertran, travessava Figueres (N-II) —Sant Pau de la Calçada (ATC 50,98/78)— i arribava a Girona.

Els testimonis són clars. L'alou de Tonyà (ATC 50, 98/73), sota Figueres, entre Vilamalla i Sant Miquel de Fluvià, termenava a ponent amb el *Rivo de Achim* (el Regatim), *et deinde pergit usque ad ipsa strada Francisca* (a.976, *Girona-Besalú-Empúries-Peralada*, d.424). És la mateixa via esmentada anys abans al descriure l'alou de Santa Maria de Vilamacolum (Alt Empordà), que limitava aleshores a occident amb *ipsa via Francisca* (6.V.913, *ibid.*, d.141), i que un altre document del cap de pocs dies la descriu amb més detall: *subgungit in ipsa via Francescha qui discurrit ad Impurias civitate vel in diversis locis* (12.V.913, *ibid.*, doc.142). Cap a la ciutat d'Empúries, però, devia anar-hi un ramal de la via principal que passava per Parets (d'Empordà, ATC 62,90/68) i és descrit com la *strada qui pergit a castro Bisulduno vel Impurias civitate* (a.995, *Girona-Besalú-Empúries-Peralada*, d.550).

Aquesta via, també com a *strada Francescha*, passava pel terme de Pontós (a.1022, BALARI, *Orígenes*, p.324); i ha de ser la mateixa

que, més avall, ja era citada com a *via mercaderia* entre Bàscara i Orriols (ATC 62, 92/68-64), abans d'arribar a Girona (a.921, *Girona-Besalú-Empúries-Peralada*, d.169); i la que, tot seguit, altra vegada com a *strada Francisca*, passava pel terme de Cervià de Ter (1007, BALARI, *Orígenes*, p.324), molt a prop ja de Girona. És probable que fos entre Pontós i Bàscara que la *via regia* de Besalú, de què ja s'ha parlat, s'unís amb aquesta *Francesca* que venia de l'Empordà. És probable que el troç següent, que s'ha vist anomenat *via mercaderia*, ho fos degut al trànsit més freqüent de tota mena que, de Barcelona i de Girona, pujava cap a les altres vies que traspassaven els Pirineus .

La «via Francesca» acabada de resseguir per l'Empordà i el Gironès s'hauria de suposar diferent d'altres dues vies o estrades interiors. Una d'elles, provinent del Coll d'Ares, passaria per molt a prop de la vila i lloc dit *Pugna Franchorum*, el que seria suficient per creure-la també una *via francisca*, és a dir, de pas de francs, encara que no he trobat testimonis que li atribuïssin el nom. Després de Camprodon, baixaria per Capsacosta i la Vall de Bianya; entre aquestes dues fites encara s'hi han vist restes notables d'enllosat d'una via romana³⁴. Cap a Sant Joan les Fonts, damunt d'Olot, la via del Coll d'Ares es trobaria amb la que venia de la Vallfogona del Ripollès, que s'ha descrit ja abans i que arribava a Besalú.

7.a. La «via Francisca» procedent de Girona

Ni a dins de la ciutat de Girona ni a la sortida no he sabut trobar, en la documentació, cap esment de la via «Francesca» de l'època que

34. Ho reporta BALARI I JOVANY, *Orígenes*, p.324, citant BOSCH DE LA TRINXERIA, *Records d'un ecursionista*, p.99.

estudio aquí. Tot i que en perdurava el record en un testament del 1112 en el qual se cita la batllia i honor de Canaleta (entre Santa Coloma de Farners, Riudarenes i Sils) que arribava fins a la *stradam Francescam* (a.1112, MARQUÈS, *Carlemany*, d.211, datat del 1113); en aquest troç seria identificable possiblement amb la carretera GI 555 que arribava a Hostalric³⁵. Quan reapareix, la *strata Francisca qua pergitur in omnesque partes*, travessava la vall de *Fuirosos* (entre la *Batllòria i el Montnegre*, ATC 109,64/16; a. 1021, *Pergamins Barcelona*, d.154; BALARI I JOVANY, *Orígenes*, p.324, diu a.1022). Segurament que continuava pel pont romà restaurat sobre la Tordera³⁶, entre Sant Celoni i Palautordera.

És justament des d'aquí que, com ja s'ha vist, una branca de la «Francesca» pujava el Montseny i arribava a la Plana de Vic.

7.b. La «via Francisca» pel Vallès

Però deixem les del Motseny i la Plana de Vic i mirem d'arribar a la ciutat de Barcelona per la via del Ripollès i, passat el Congost, pel Vallès, un cop ja reprès el nom oficial que li retornaren els comtes, sobretot Borrell II i Miró. Aquell document del comte Borrell II (a.988, *Sant Cugat*, d.217) que conté l'elogi ditiràmbic de la *via Francisca*, no és que s'expressi massa bé quant als termenals de l'immens alou de Reixac donat a Sant Cugat. Resta clar, però, que l'*iter publicum quem via calciata appellat* és la *via calciata... quem ad honorem et decorem transitu Franchorum fuit saxorum fragminibus conculcata et diligentius confirmata*, i era diferent de la *ipsa alia via publica superioris ubi vulgi dicunt Congostello* (can Congostell?

35. Vegeu el que proposaré després sobre l'ètim d'Hostalric < *Hostale regis?*

36. S'està restaurant amb diners de la UE (diari *Avui*, 20.1.2000).

ATC 119, 42-03), ja que aquesta *predicta via publica qui exit de valle Canalilias* (Canaletes, ATC 124, 29-93) *et pergit ubique* passava entre Congostell i Barberà. Aquella *via calciata* s'ha de creure, segons l'elogi, que és la «Francisca».

Per a precisar-ho millor serà útil fixar-se en el *palacio Avuzid*, topònim ara desaparegut, amb l'església de Sant Esteve, un alou de Sant Cugat amb molta documentació conservada des de 982, la majoria justament del mateix any 988 (tots en *Sant Cugat*); per les afrontacions hauria de situar-se entre Cerdanyola, Ripoll i (Sant Pere de) Reixac; les seves afrontacions eren: a sol ixent, *in strata calciata*, a migjorn, *in alveo Bisocio*, a ponent, *in strata publica vel in Riosicco*, i a cerç *in alveo Riopullo vel resclosa de mulino abbadal*. Encara que aquest document més clar sigui del 1068 (*Sant Cugat*, d.663) és lícit d'aprofitar-lo per al nostre objectiu, ja que precisa bé la distinció entre l'«estrada calçada» a orient —identificable amb l'actual BV-5001 que passaria, per dins de Montcada actual, a la N-152—, i l'altra «estrada pública» —potser la BV-1411 enllaçant amb la N-150—, amb el Riusec, a ponent; a migjorn, el Besòs i, encara, al nord, el Ripoll i el molí de l'abat (ATC 117/118, 30/31-93 i 124/125, 29-33). Un altre document, encara més tardà, parla de *ipsa Guardia del Palacio Audito* (ATC 124, 28-92) que confronta a orient *in ipsa strada publica qui pergit ad Barcinona* (a. 1086, *Sant Cugat*, d.724). Encara al segle XII, a Sant Pere de Reixac, Sant Cugat rebia permís de prendre l'aigua del Ripoll per als seus molins; a orient tenien el Besòs i al nord la *strata Francischa* (a.1122, *Sant Cugat*, d.860); i a la canonja de la seu de Barcelona li donen un gran alou al mateix Sant Pere de Reixac, situat entre les muntanyes (=Turó de Moirà? ATC 118, 34-94) *usque ad stratam publicam que dicitur Franzescha* (a.1154, MAS, *Rúbrica*, d.1713).

La conclusió que sembla més probable és que la calçada *Francisca*, descrita per Bonsom en nom del comte Borrell, era la via que venia del Congost; mentre que l'altra *strata publica* que anava a Barcelona des de Manresa, era la que venia del Vallès Occidental.

7.c. La «Francisca» arriba a Barcelona

Balari i Jovany, Carreras i Candi i Bolós estan d'acord que la *strata Francisca* entrava al Pla de Barcelona per Montcada. Voldria només esmentar les mencions explícites de la *via Francisca*, donat per entès que les altres anomenades «calçades» o «estrades que van arreu», freqüents entorn de la ciutat i en el seu pla, poden ser diferents d'aquella. Però d'aquelles *ipsas vias maiores* del territori de Barcelona, que corrien a prop del lloc dit *Parietes Delecatas* i que eren unides per un *semitario* que anava cap a ponent a les dites «Parets delgades» (a.993, *Barcelona*, d.238), una devia ésser la via que seguia el rec comtal (part dels «Arcs antics» conservats) fins als murs de la ciutat; l'altra seria a sobre, sens dubte, la *Francisca*, que trobarem de seguida.

Per la Perella, terme entre Sant Andreu de Palomar i Sant Martí de Provençals, hi passava la *strada consueta, ipsa strada Francisca* (a.996, 1002 i 1031, *Pergamins Barcelona*, dd.21, 67 i 215).

Una altra cita explícita es troba en la venda que feren els comtes Ramon Borrell i Ermesenda al bisbe Vives, d'un alou *in accessu Barchinonense*, a la Celada, prop del Cogoll, *prope ipsos Archos antiquos*, que confrontava a cerç *in via Francisca* (a.993, *Barcelona*, d.236); probablement identificable dins del barri actual de la Sagrera; la venda comprenia, a més, una vinya que tenien a migjorn *in ipsa strata publica qui pergit ubique*, aquesta devia ésser l'altra via major separada de la «Francisca» a l'entrada —*in accessu*— del territori de Barcelona.

S'hauria de pensar que la *via Francisca* o *francigena* no entraria dins de la ciutat emmurallada, sinó que passaria pel pla de Barcelona. Ho demostraria una permuta posterior de béns que la canonja de Barcelona acceptava; un d'ells era a Santa Eulàlia i llin dava a migjorn *in strata Francigena qua itur de Collo de Fenestrellis ad Provincianam* (a.1068, MAS, *Rúbrica*, d.858; més complet en BALARI, *Orígenes*, p.326); hom es pot preguntar si era una mena de Ronda del Mig, ja que el Coll de Finestrelles es trobava cap allà on s'ajunten les autopistes A-17 i A-18 i acabava a Santa Eulàlia de Provençana.

La sortida de Barcelòna de la *Francisca* té alguns testimonis. Els més antics parlen de *ipsa strada qui graditur per Provinciana et vadit ubique* (a.989, *Barcelona*, d.193), que concorda amb el que s'ha dit ara mateix. També ho diu un altre que situa uns béns al terme de Sants *et in accessu de Provintiana, a cerç in strata publica qui pergit ubique, i a migjorn in via qui inde pergit ad stagnum Lanaria vel et ubique* (a.996, *Barcelona*, d.293); aquesta darrera, que seguiria la moderna Granvia, seria la *Francisca*; l'altra pujaria per la carretera de Sants. Ho confirmarien els documents de cessió que la senyora Madrona —que havia sofert un llarg captiveri a Còrdova— féu a favor de Sant Miquel de Barcelona d'uns béns situats a Magòria, *in arene cursum et in ipsa via Francische* (a.1001, MAS, *Rúbrica*, d.210, 218 i 219, mal datats del 1002); la sorra era d'un torrent del costat (que potser era dels que encara inunden la plaça Cerdà).

8. La continuació cap a ponent

La *strada Francisca* devia ésser allargada fins al Penedès a partir de la conquesta de Barcelona del 801. El comte Berà, que ho fou del

comtat barceloní fins al 820 (abans ho havia estat del Rasès), devia fer-la arribar fins a prop de Tarragona, cap als voltants de l'arc romà que porta el seu nom, i de Roda de Berà, com ja ha estat dit. Però una cosa és la raonabilitat, l'altra, el testimoni documental que, si no manca del tot, sí que és ben escàs. La denominació de *Francisca*, en aquest segment, gairebé només és documentada el 978. Val la pena de seguir-ne l'itinerari probable.

El primer interrogant que es planteja és de si realment fou seguida la via romana Augusta que travessava pel pont de Martorell. Cap document no ho insinua; al contrari, semblen indicar que la via més important, després de travessar el Llobregat pel que és ara Quatre Camins, pujava per l'Ordal. Així ho indiquen uns particulars que venen a l'abat Joan de Sant Cugat del Vallès, una terra amb casa, cort i horts cultivats en el terme del castell de Cervelló, precisament a Vallirana; que tenien, a migjorn *ipsa via*, i a ponent *ipsa strada que pergit ad ipsa Marcha* (a.979, *Sant Cugat*, d.132). Seria sorprenent que no fos aquesta la via principal que permetia arribar normalment a la frontera. Dos anys després uns altres particulars vengueren al mateix abat Joan una vinya exactament al mateix lloc de Vallirana, que tenia com a termenal de llevant i de migjorn *ipsa strada* (a.981, *ibid.*, d.138).

Però hi cap encara una altra possibilitat. Aquelles terres ja feia anys que es cultivaven. El bisbe Guilarà de Barcelona donava a Sisovall, sotmès a l'església mare, l'alou de la Granada, en el terme del castell d'Olèrdola, que Guilarà mateix havia aprisiat i atermenat, al nord-est *in via publica* i, al sud-est *in strada calciata* (a.950/951, *Barcelona*, d.45); la primera sembla ésser la que venia de Martorell i que es trobaria amb la calçada de l'Ordal a Vilafranca. Molt poc després, uns particulars, força emprenedors, havien endegat la defensa, amb una torra i l'explotació agrícola dels terrenys entre el castell de

Lavit i Subirats (Sant Pau d'Ordal), amb el Riudebitlles i els seus molins. A més de les estrades que comunicaven els dos termes, es citen a ponent una *strada publika* i, al cerç, la *strata qui pergit a Barchinona vel ubique* (a.956, *Sant Cugat*, d.45). ¿Semblaria aquesta la via romana de Martorell, tan ben vigilada pel Castellví de Rosanes? o potser ¿la de Vallirana havia anat a retrobar-la a l'Ordal? Sense més documentació de moment no ho sé resoldre.

8.a. La «calciata Francisca» a Olèrdola

Ara és a Olèrdola i voltants on apareix la *strata Francisca*³⁷. Seria bo de resseguir la descripció precisa de les vies o carrers *infra muros de Olerdula* (a.987, *Sant Cugat*, d.213). Però deixem-los i seguim avall. Aquesta és una història amb molt de suc, que em plauria exprémer degudament.

El diaca Sunifred havia fet donació condicional a Ermegod, la seva parenta i sembla que companya sentimental, de la meitat de tots els seus béns que tenia a Olèrdola i que formaven un alou considerable, amb la casa on vivien, la torra que havia construït Sunifred, els molins i les vinyes que l'envoltaven; que li venia per herència dels seus pares, per compra i per haver-les construït ell mateix dins de la propietat. L'alou era extens; era *in terminio de civitate Olerdula* i comprenia, en dues parts, des del gual de Santa Margarida (sobre el riu Foix, ATC 94,88-75), *et vadit per directum usquequo in ipsa «calciata Francisca», iusta ipsas parietes antiquas...*; les cases afrontaven pel cerç *in domos de Sancti Michaelis ...et de*

37. La identificació de molts topònims entorn d'aquest important bastió altmedieval del Penedès l'ha feta Ignasi MUNTANER I PASCUAL, *El terme d'Olèrdola en el segle X*, Institut d'Estudis Penedesencs, Sant Sadurní d'Anoia, 1995, i la bibliografia que hi cita.

occiduo in ipsas pinnas subtiranas de civitate Olerdula. Immediatament la parella en féu donació a Sant Cugat del Vallès, en un altre document que augmentava els detalls i termenals de la gran finca; un d'aquests anava *iusta ipsa terra de Rum*, un altre *vadit iusta terra de Lobeto archidiachono... et ascendit usquequo in ipsa «calciata Francischa»* (a.978, Sant Cugat, d.134 i 130)³⁸.

La presència de l'ardiaca de la seu de Barcelona entre els propietaris de terrenys a Olèrdola té més significació de la que pot semblar a primer cop d'ull. El personatge, que avui sabem que es deia Sunifred, de sobrenom Llobet, era el cap dels canonges de Barcelona³⁹. Per les seves actuacions i propietats és versemblant que fos fill d'Olèrdola, d'una família rica en terres i diners; home de confiança i potser parent del bisbe Vives de Barcelona i, en tot cas, oncle del futur bisbe Deusdedit; ben vist i considerat a les corts dels comtes Borrell II i de Ramon Borrell i Ermesenda. No tinc cap dubte que estigué relacionat amb el monjo Gerbert d'Orlhac durant l'estada d'aquest a Catalunya; la carta n.24 de Gerbert adreçada a *Lupito Barchinonensi*, on li demana el *librum de astrologia translatum a te*, mostra prou els coneixements de Sunifred Llobet en la llengua i la ciència àrab.

Hi puc afegir un fet coincident de força importància. El cèlebre astrolabi carolingi, del qual vaig poder establir, a l'ensem que l'autenticitat, també la procedència barcelonina entre els anys 960 i la fi del segle X⁴⁰, pot ser ben bé obra de les mans de Sunifred

38. La *carta conveniata* o convinguda entre ells dos, d.134, ha d'anar abans del d.130 que és la donació ampliada a Sant Cugat.

39. Gaspar FELIU i MONTFORT, *Sunifred, anomenat Llobet, ardiaca de Barcelona (finals del segle X)*, a: «El Col·loqui del monaquisme català. Sant Joan de les Abadesses 1970», vol.I, Abadia de Poblet 1972, p.51-63.

40. A.M.MUNDÓ, *Analyse paléographique de l'astrolabe carolingien*, a «Physis. Rivista internazionale di storia della scienza», 32 (Firenze 1996) p.303-321 i 9 figures.

Llobet, en tot cas, supervisada per ell, l'únic coneixedor a la nostra terra de l'art de construir-ne; i potser que el gravà a la demanda del seu amic Gerbert, cabiscol, aleshores de Reims⁴¹. Doncs bé, l'astrolabi estudiat conté els noms de *Roma et Francia* al costat de la latitud 41°30' corresponent a la de Barcelona. *Francia* és versió llatina de *Ifranja*, *al-Franja*, nom que els àrabs donaven aleshores a la regió catalana; *Roma* és versió de *Rum*, nom amb què els àrabs mateixos designaven el cristianisme i els cristians d'occident. Potser que sigui una coincidència fortuïta, però el cert és que a prop de la terra d'Olèrdola de l'ardicaca Llobet hi havia *ipsa terra de Rum*; l'ardiaca de Barcelona sabia potser que allí al costat hi tenia com a veïns uns mossàrabs o uns àrabs convertits? Hauria après d'ells la llengua i la ciència dels àrabs? És una bona hipòtesi a considerar.

És evident l'interès que té la menció de la *calciata Francisca* tan a prop dels penyassegats de la ciutat d'Olèrdola (ara corresponent a la C-244 de Vilafranca a Vilanova i la Geltrú). El Sunifred d'Olèrdola i el Sunifred Llobet, canonge, no en podien ignorar el traçat original i sabien el perquè del nom històric de la *calciata Francisca* i el mantenien encara aquell any 978.

8.b. La «strada morisca» d'Olèrdola

Entretant, però, dos anys abans, el 976, moria el califa al-Hakam II. El canvi de govern esdevingut a Còrdova, amb la mena de dictadura militar imposada per al-Mansur, va suposar també un canvi d'orien-

41. A.M.MUNDÓ, *Entorn de l'astrolabi de Gerbert*, a les «Actes del Congrés internacional Gerbert d'Orlhac i el seu temps: Catalunya i Europa a la fi del primer mil·lenni. Vic-Ripoll, 10-13 novembre 1999», en premsa. Em cal dir que és només una suposició que aquest astrolabi passés per les mans del monjo Gerbert i després papa Silvestre II; però la hipòtesi és congruent.

tació de la política catalana, capgirant les, fins aleshores, bones relacions amb el comte Borrell de Barcelona. Diria que els canvis també afectaren la comarca d'Olèrdola i les vies públiques que la traspasaven.

Caldrà recordar els fets. Al-Mansur, després de campanyes militars victorioses contra altres regnes de la península, sortí de Còrdova el mes de maig del 985 per atacar Barcelona. Pujant per la costa mediterrània i, després de batre el comte Borrell, que li havia sortit a l'encontre, arribà sota els murs de la ciutat el primer de juliol; l'assetjà i el dia 6 la saquejava i incendiava. Ha esta la pitjor desfeta soferta mai per Barcelona.

No sé si s'ha estudiat la via per la qual arribaren al comtat de Barcelona les tropes d'al-Mansur. Les fonts àrabs només diuen que pujà per la costa⁴²; Abadal suposa que fou «pel Penedès i el Vallès, com és corrent en tots els atacs vinguts pel migdia». Això és de bon suposar ja que, dominant com dominaven els àrabs les ciutats de Tortosa i de Tarragona, pujarien per la via romana restaurada —com he proposat, pel comte Berà— dita pels catalans «calçada Francesca», i que l'hem poguda seguir a Olèrdola fins l'any 978.

Jo diria que a Olèrdola hi va haver lluita i captius. Ho dona a entendre el diaca Sunifred quan, un any després de la desfeta de la capital, en el seu testament de novembre del 986 (*Sant Cugat*, d.188), a part de donar les seves nombroses armes —voldria dir que havia hagut de lluitar—, fa vendre el seu cavall amb els arreus, el seu *argento spanescho* i un centenar de caps entre ovelles i cabres, tot

42. Les que va recollir J.M. MILLÀS I VALLICROSA, *Textos d'historiadors àrabs referents a la Catalunya carolíngia*, Barcelona, IEC, 1987, p.X; que recorda també R. D'ABADAL, *Els primers comtes catalans*, Barcelona 1955, p.328-332 i 343 notes, aprofitant E. LÉVI-PROVENÇAL, *Histoire de l'Espagne musulmane*, Le Caire, 1944, vol. I, p.435.

per a redimir tres captius. En un altre testament, el cavaller Igigà, pagès ric de la contrada, concedia a Sant Cugat unes terres situades al lloc dit Vidrà, i uns casals que eren a la Vall, *subtus de castrum Olerdula*, i també feia vendre el seu cavall, el guarniment i les armes per a la redempció d'un captiu; i s'hi esmenten ja diverses terres i vinyes a un lloc batejat com *ad ipsa chalciata*, sense cap determinatiu (a.990, *Sant Cugat*, d.258 i 259).

Aquest trasbals de la frontera meridional del comtat de Barcelona provocà, però, altres reaccions en els propietaris més afectats de la comarca, com era la cúria episcopal de Barcelona, amb el bisbe Vives i l'ardiaca Sunifred Llobet; aquests acceptaren de canviar el nom de la calçada que passava per Olèrdola. Així sembla que l'any 992, mort ja el diaca Sunifred, al dedicar l'església de Sant Miquel d'Olèrdola l'anomenaren *via morischa* (a.992, *Barcelona*, dd.222 i 234). El canvi radical tant podia ésser degut a un cert despit de no haver estat prou protegits, com perquè la via era perillosa, exposada a noves incursions dels moros.

Aquella *via morischa* es trobava a ponent d'Olèrdola: *sic vadit ... usquequo in villa de Ferriolo* (992: *Barcelona*, d.234), i s'ha d'identificar probablement amb la que anava del riu Foix al Pla de Ferriol (entre Els Monjos i La Múnia, ATC 94,87-78); com ho indica un altre document, *in rivo de Fouexo et sic per ipsa strada qui pergit ad villa qui dicitur Firriol* (a.992, *Barcelona*, d.222). De totes maneres, haig de confessar que el traçat exacte d'aquesta via morisca i la seva indentificació amb la *francisca* ha estat tractat per molts autors locals, a començar per Milà i Fontanals⁴³, que era fill d'aquella comarca.

43. M. MILÀ I FONTANALS, *Apuntes históricos sobre Olérdola*, a: «Memorias de la R. Academia de Buenas Letras de Barcelona», II (1868) .505 i ss.; i els citats i discutits per Ignasi M. MUNTANER, *El terme d'Olèrdola en el segle X*, Sitges, 1995, p.66-67.

8.c. La idea de desfeta del territori de la frontera meridional

La idea i, probablement, la realitat de com es veia des de Barcelona aquella zona d'Olèrdola en la comarca del Penedès entorn de l'any 1000, l'ofereix una deixa testamentària d'una heretat *in comitatu Barchinonense, in ipsa Marchia, in terminio de Penedes, prope castrum Holerdula* (a.1000, Sant Cugat, d.347); o més punyent encara el que en pensava el comte Berenguer Ramon I en fer testament l'any 1038, que donava al seu fill Sanç el comtat de Barcelona *cum ipsa civitate Olerdula, de flumine Lubricato usque ad paganorum terram* (a.1038, JUNYENT-MUNDÓ, *Oliba*, d.127).

Més enllà encara, entorn del terme immens de Castellví *extremum in Marcha, ... in comitatum Barchinonense sive in eius territorio vel in suo confinio sive in ipsa Marcha* que tenia, a orient, el terme del *castrum Olerdula*, el 990 encara no s'hi esmenta més que una *strada de Nifridio* (a.990, *Barcelona*, d.204); que uniria els dos castells més meridionals de la frontera, Olèrdola i Castellví de la Marca (La Múnia, ATC 93,81-77).

Potser degut al retrocés de les tropes cristianes i dels seus habitants, a Olèrdola hi circulà encara moneda d'Hisham II, dels anys 997-998⁴⁴. Seria impensable que no n'hi hagués circulat abans, en vida del canonge Sunifred Llobet.

9. Represa del nom tradicional

S'ha d'esperar uns quants anys més tard per a constatar que la memòria de la vella *strada Francisca* no s'havia perdut i que els

44. Vegeu-ne la reproducció en la *Catàleg de l'exposició Catalunya a l'època carolíngia. Art i cultura abans del romànic* (s.IX-X), Barcelona 1999, n.12, p.297.

moros eren ja força lluny de la frontera d'Olèrdola; el suport musulmà, com mostra Bonnassie⁴⁵, s'havia retirat a les muntanyes de Prades. A mitjan segle XI, Mir Geribert, junt amb la seva família executaren un testament a favor de la seu de Barcelona; entre les deixes n'hi havia una a Olèrdola al lloc anomenat *Durrios*, que confrontava per sota amb la *strada Francisca* (a.1057, MAS, Rúbrica, d.725)⁴⁶. Mir Geribert era aquell magnat que, enfrontat amb el comte Ramon Berenguer I de Barcelona, s'havia arroгат el títol de príncep d'Olèrdola; ell sabia prou què podia reivindicar recuperant el nom de *strata Francisca*; qui sap si demostrar al comte de Barcelona que ell era el successor del comte Berà, conqueridor de les comarques meridionals de la Marca.

9.a. La «calçada» fins a mar

En un cèlebre judici del pledejaire abat Guitart de Sant Cugat davant de la comtessa Ermesenda i del bisbe Gilabert de Barcelona, fou exigida pel contrincant, Bernat fill d'Otger, la prova de l'aigua freda, és a dir, que es fiquessin dos nens petits, un per cada banda, dins d'una caldera, i que guanyés el que havia aportat el nen que no s'hauria esvanit de fred; bàrbars! Tot i que la comtessa i el bisbe van suplicar que no es fes patir tant els infants; però van haver d'esperar que el nen de Bernat Otger aguantés bé; aleshores l'abat va haver de cedir. Els termes de l'estany de Calders foren establerts amb precisió;

45. *Catalunya mil anys enrera*, I, mapa de la p.108, obra citada a la nota 2.

46. Que era a Olèrdola se sap per altres documents posteriors de Sant Cugat (a.1131 d.907, a.1131 d.908, a.1143 d.946) que ho escriuen *Durivis*, *Durriuis*, *Duobus rivis*, no sé pas si amb raó, car *Durrios* podria ser un mot preromà; si, però, realment indica la confluència de dos rius o rieres, podrien ser la de Canyelles i l'anomenada Fondo de la Vall (ATC 94,93-75/72). El traçat seria el de l'actual C-244.

aquests anaven per sobre i per *subtus ipsa calciata... subrus ipsa Muga* (ATC 111,80-65) ,... *ante Venrel... usque in sumitatem montis de Kalafell... usque in mare* (aa.1037 i 1044, Sant Cugat, d.545 i 571).

9.b. El final suposat de la via Francisca

No crec que la calçada, militarment important, vagi arribar mai, amb el nom de *Francisca*, a la zona de Roda de Berà i a l'arc del seu nom, encara que aquell fos el final de la restauració empresa, com he suposat, en temps del comte Berà, al començament del segle IX. La raó més forta és la que he exposat abans: el nom de «Francisca» li fou donat pels catalans, no pas pels francs, i més de 60 anys després de l'entrada de llurs tropes a Barcelona.

Resta, però, la convicció fundada que la calçada empedrada, seguint en bona part antigues vies romanes, fos refeta bastant de pressa a mida de l'avenç dels exèrcits francs. Uns troços eren millor conservats, altres no havien estat tant sòlidament refets, d'altres foren trasbalsats per les lluites periòdiques amb els àrabs i, a troços, abandonades per alguns anys. Algunes d'aquestes situacions provocaren almenys una restauració, potser parcial, però important duta a terme pels comtes Borrell II i Miró, cap al darrer quart del segle X.

10. Els «stratarii» i «viatarii»

Toca, doncs, justament parlar d'aquests que ara en diríem enginyers de camins, canals i ponts o mestres d'obres —més que peons caminers— dedicats d'ofici a refer les estrades i les vies sobretot públiques, però també les privades. El desgast de les vies, per un costat; per l'altre, la necessitat d'obrir-ne de noves obligaven a cercar obrers

qualificats per a la tasca. Que els elegissin les autoritats o els senyors es podria suposar; però també, si era un ofici productiu i ben vist per la gent de les poblacions d'entorn servides per la via o l'estrada, podia ser un ofici voluntari i fins tradicional dins d'una família. Cal prevenir, pel que es dedueix de la documentació, que els que portaven el nom de *Viatarius*, *Biatarius*, *Viadario*, *Viaderus* > Viader, cat. o *Stratarius*, *Stradarius*, *Estradario* > Estrader, cat. fins a tot el segle X (BOLÓS-MORAN, *Antropònims*, p.510 i 558-559) eren verament mestres de camins, canals i ponts, o podien ser-ho; després —com tots els noms d'oficis arribats al segle XII com a cognoms— podien ja no significar que, els que el portaven, l'exercissin.

Una altra constatació és que generalment els Viaders i Estraders documentats vivien o es documenten a prop de vies i estrades conegudes i, sovint, públiques. Em sembla que la distinció entre *viatarius* i *stratarius* depenia més de l'habitud de parlar del comtat o de la comarca que no pas d'una distinció clara d'oficis o d'objectiu; almenys no es dedueix de la manera d'expressar-se els documents de l'època. Bastaran alguns exemples.

Els primers esments els he trobat a la Ribagorça i al Conflent. El més antic que conec, de l'any 845, un Viader parla d'ell mateix a prop del monestir d'Alaó: *Ego Ansemundus, qui et alium nomine nuncupatur Viaterus* (ABADAL, *Pallars-Ribagorça*, d.24). Un altre *Biatarius* era actiu al castell d'Orrit, en un pas de la via tallada a la roca i el pont sobre la Noguera Pallaresa (a.875, ABADAL, *Pallars-Ribagorça*, d.74). Un *Viatarius* fa de notari d'un document de Berà, fill del comte Berà de Barcelona, que ho hauria estat també del Rosselló (a.844, PONSICH, *Rosselló*, d. 30.VII). *Biatarius* era el nom d'un testimoni cridat pel comte Miró (el Vell) de Cerdanya i Conflent en un judici a Vernet, del 874 (PONSICH, *Rosselló-Vallespir*, d.del 25.III; el mateix (?) *Viataro*, *ibidem*, 14.V.885 i 31.VII.904);

al Vallespir, prop d'Arles, hi havia un altre *Viataro*, sacerdot (a.875 i 876, *Rosselló-Vallespir*, d.30.I i 18.I;). Al Conflent també, prop d'Estoer, sota la *strata Francisca*, uns béns confrontaven *in vinea de Viataro* (a.885, BARAUT, *Seu d'Urgell*, d.31). Entrant ja a la Cerdanya, entre Sallagosa i Eina hi ha el Mas Viader (ATC, 1, 18, 21/03), just al costat de la via principal.

Uns anys després apareixen al comtat de Girona: entre Fontanet (La Bisbal d'Empordà), Vulpellac i Canapost, una propietat confrontava amb una vinya de *Vietario et de Argela*, tot plegat arran de la *strada publica, in via que inde discurrit, in ipsa strada qui inde pergit* (a.904, ORDEIG, *Dotalies*, I,1, d.29; *Girona-Besalú-Empúries-Peralada*, d.113). A la vila Maranyà (la Tallada d'Empordà), per on passava el *semitario* que anava a Verges, hi vivia un *Viadarius* levita que firma com a testimoni (a.984, *ibid.*, dd.482 i 483).

Als comtats d'Osona i Manresa també hi consten al començ del segle X: un *Biatarius* feia de mandatari de l'abadessa Emma de Sant Joan (a.904, UDINA, *Archivo*, d.16); els Viaders d'aquests comtats apareixen freqüents en la documentació durant tot el segle X (amb grafies diverses: *Viatarius*, *Viadarius*, *Viadario*: *Osona-Manresa*, dd.161, 238, 491, 957, 1029); i encara cal recordar aquell *Estradarius-Estradero* fill de Falcomar, citat en diversos anys del mateix segle X (aa.957, 961, *Osona-Manresa*, dd.797 i 885). Aquesta abundor de Viaders i Estraders als comtats d'Osona i Manresa, ¿seria potser per la necessitat de refer la *via Francisca* interrompuda durant tants anys del segle IX, com he explicat abans, per la revolta d'Aissó i de Guillemó?

Tot baixant cap al Vallès, es troba un Viader, gran propietari que residia al costat de Granollers, però tenia béns fins a Vilamajor, als contraforts del Montseny (c.a. 935, MUNDÓ, *Políptic Vilamajor*

p.103-104 i 111); potser tenia l'exclusiva de les vies i estrades de tota aquella comarca? A la Roca del Vallès, un *Viadario* tenia la terra damunt de la via (a.988, *Sant Cugat*, d.215). Segurament aquell *villare Viadario*, al Tordera, havia estat la residència d'un encarregat de la via que hauria deixat tanta descendència com per a formar un petit agregat de cases, prop de la via de Girona a Barcelona (a.996, *Sant Cugat*, d.314). Un Viader, difunt, havia deixat a la seu de Barcelona una vinya a Premià, del Maresme, que tenia a migjorn la *via qui pergit ubique* (a.987, *Barcelona*, d.170). Cap al Garraf, a Cubelles hi havia treballat un *Viadario*, també difunt (a.988, *Barcelona*, d.180).

En una comarca densa de documentació com és la de Ripoll i la seva Vallfogona, també devien necessitar un Estrader: entre el riu de la Vallfogona i la *strata* efectivament hi apareix la terra de *Stratario-Stratero* (aa.923 i 937, UDINA, *Archivo*, dd.75 i 110).

Hi hauria molt més a triar entre la documentació ja publicada. Però acabaré amb dos casos dignes de comentari breu. A Olèrdola, que tant ha sortit a col·lació, hi havia un camp que en altre temps havia estat de *Stradero Trono*, des d'on s'anava per *ipsa via morischa* (c.mig segle XI, però referit al 992, *Barcelona*, d.234). L'adjectiu *trono* semblaria indicar que l'Estrader aquell d'Olèrdola havia sofert alguna desgràcia corporal que l'hauria deixat truncat, qui sap si d'haver lluitat contra els àrabs o incapacitat, potser de tant reparar la *via morischa*. Com algunes altres que he insinuat, és una hipòtesi, però, no pas sorprenent, donat l'ofici i el lloc on aquest Estrader havia exercit.

El darrer *Estratario* que esmentaré, qualificat de *faber*, és a dir d'operari destre en l'ofici, ja era difunt el 994; havia treballat al Pla de Barcelona, a la Rovira, *iusta via calciata* (a.994, *Barcelona*, d.261); amb aquesta referència a la via empedrada ja n'hi ha prou per saber què hi devia fer.

Examinats un per un aquests noms de persones en el seu context i en l'ambient que hem anat tractant en aquest discurs, que em sigui permès de creure que el nom en aquests casos, feia la cosa, és a dir que els Estraders i Viaders eren els responsables del manteniment d'aquelles vies i camins des de la reconquesta.

11. Records recents dels francs

No voldria acabar aquest discurs sense dedicar un excurs ampli a rastrejar materialment les petjades de personatges «francs» i «moros», les aturades i els moviments dels exèrcits en lluita o a l'espera d'una batalla; petjades que intentaré descobrir amb el recurs a l'onomàstica i als topònims, derivats d'aquells «francs» o dels seus reis, i dels «moros», que flanquejaven les vies i estrades catalanes.

11.a. Els personatges francs

Voldria recordar, de primer, les persones més antigues conegudes amb el nom de *Francus*, *Franco*, *Franchone*, *Franchoni* i altres grafies. Els més antics semblen descendents dels primers soldats o bé colons entrats des de la fi del segle VIII. El pas dels francs pel Pallars i la Ribagorça sembla atestat per les bastantes persones amb noms de *Franco*, *Francho* i *Franchoni* que apareixen en la documentació dels segles IX i X des del 846 al 966 (*Pallars-Ribagorça*, dd. 29, 32, 77, 106, 107 199). Potser hi ha un record de moments de lluita primerenca en aquell document del comte Ramon de Pallars del 966, que dóna notícia d'un lloc anomenat *Franco mortuo*, prop de Gerri i de la Noguera Pallaresa (a.966, *Pallars-Ribagorça*, d.199). De les lluites dels francs, però, se'n parlarà ben aviat.

Estic convençut que molts francs entrats amb l'exèrcit es quedarien al país català reconquerit. Llur establiment ha deixat petja ben sovint en l'onomàstica i no l'anotaré pas tota, ja que es pot veure recollida en el *Repertori d'Antropònims Catalans* i en els índexs dels diversos diplomataris publicats. Abans d'esdevenir un nom propi comú pel fet d'ésser molt divulgat, creuria que va significar origen de pàtria. N'és un exemple el *Franconi* testimoni a Elna (a.869, *Rosselló-Vallespir*, d.6.XII); també un bon nombre de francs establerts a la Vallfogona de Ripoll, des de força abans del 913; la majoria devien haver estat reunits en la *willa* o *vilare Francones*, també hi havia un *Franco* a la vila Genebrosa veïna (a.913, *Osona-Manresa*, dd.119 i 120).

Per no deixar-los de banda, convé citar encara els «bascos» que vinguts a ajudar als francs en els exèrcits d'ocupació, es devien quedar a les regions pirinenques; com aquell *Wasco* que, entre una colla d'hispanos establerts aquí cap al 780, trenta anys després reclamaven justícia de l'emperador Carlemany (a.812, *ABADAL, Diplomes*, p.313-314); la *terra Wasqones* instal·lats a Mollet i Sobrequers (*Super Keiros*) del Vallespir (a.27.II.927, *Rosselló-Vallespir*) devia tenir un origen similar.

11.b. Records reials

Em sembla més important l'existència d'uns topònims que evocuen alguna relació amb un rei; i que, per l'època, no es poden referir a cap altre que al rei o als dos primers reis de França que governaren sobre els comtats catalans⁴⁷. Així, creuria que el *Pugolo*

47. J.P. COMPS, en el treball seu citat a la nota 19, p.88, 101, i notes 2 i 16, defensa l'existència al Rosselló d'un «Chemin de Charlemagne» recolzant-se en documents tardomedievals que parlen al s. XIV d' «un camí dit de Carles». Ponsich, citant Comps, creu fantasia la seva existència que no es troba en cap document dels segles IX a XI dels que ell ha preparat per a *Rosselló-Vallespir*.

regio (a.963, Vic, d.357; *Puiolo rege*, donació del comte Borrell, a.987, *Osona-Manresa*, d.1525; i *Puiolo regis*, a.1023, JUNYENT-MUNDÓ, *Oliba*, d.77), és actualment Pujolric⁴⁸ que, combinades les dades dels documents, es troba al terme de Seva, entre els llocs de Vilageliu, Tona, Aigües partides (ATC 80,38-43 i 32-35) i Centelles, just al costat d'on passava la *strada publica*, aquella que venia del Montseny.

¿S'hauria de pensar també amb una etimologia semblant per a Hostalric, un **hospitale regis*?⁴⁹

¿S'hi haurien esdevingut, en algun d'aquests llocs, episodis importants al temps de les dues entrades del rei Lluís el Piadós, a prop ja de la caiguda de Barcelona, la del 800 passant de llarg i la del 801 per prendre-la? Si aquesta hipòtesi es pogués reforçar, no seria pas absurd pensar en acampades de la host reial que hi hauria deixat un bon record. Suposició que no seria tant fora de lloc si es recorda un altre topònim, *Campo regis* repetidament recordat (testament del comte Sunifred de Cerdanya, a.965, *ABADAL*, *Cuixà*, d.92, p.194-195; datat del 966, a *Girona-Besalú-Empúries-Peralada*, d.367; butlla de Sergi IV per a Cuixà, a. 1011, JUNYENT-MUNDÓ,

48. La identificació és de Ramon Ordeig en l'edició del document del 987, dins de *Catalunya carolíngia*, IV: *Osona-Manresa*, n.1525.

49. Hostalric podria tenir un origen etimològic similar al de Pujolric, *Pugolo regis*, tot i que la menció més antiga de Ostralrico és del 1108; que al segle XI el lloc surt com a *Onota*. No es pot oblidar que al costat mateix hi passava la via romana, amb restes d'empedrat conservades fins fa pocs anys; vegeu *Gran Geografia comarcal de Catalunya*, 3: *El Gironès, la Selva i la Garrotxa*, Barcelona 1981, p. 246. També em sembla raonable la proposta de M. MAYER i I. RODÀ, *La via Augusta des Pyrénées à l'Èbre*, a: «Voies romaines du Rhône à l'Èbre: Via Domitia et via Augusta», París 1997, p.118, quan suposen que el Franciac, entre Riudellots de la Selva i Caldes de Malavella, i Vidreres i Sils, baixant de Girona (ATC 85, 82/36), podria recordar el pas de la via Francesca. Per mi, podria ser també un record d'una parada dels francs, més que de la mateixa via, encara que l'etimologia del topònim coincidiria.

Oliba, d.45), que podria ser Camporells-Camporeis, a els Angles, a l'alta muntanya d'entre el Capcir, el Conflent i la Cerdanya; però, també no gaire lluny dels Forcats, on s'ha vist que passava la *strada Francisca*.

11.c. Records de lluites

Malgrat ésser força conegut resulta una mica enigmàtic l'origen del topònim Puig-reig, al Berguedà. Els documents més antics parlen de *Puio regis... in ipsa via qui discurrit* (a.974, UDINA, *Archivo*, d.175); *in Puie regis* (dues vegades)... *in strada* (a.974, *ibid.*, d.177); *Sancti Martini de Puga regis... quomodo pergit ipsa strada publica; ... quomodo vadit ipsa via; ...afrontat... in terra de filios Franconi, condam* (a.984, *ibid.*, d.201); *in castro Pugo regis* (a.988, *ibid.*, d.210). Les fricatives sonores de *Puio* i *Pugo* afavoreixen el pas a «Puig» *cat.*, mantingut fins ara. Però les grafies *Puga* i *Puie* podrien amagar un mot originari com *pugna*, *pugna cat.*, lluita, combat, batalla reial dels francs —no s'oblidin tampoc els fills del vell Francó que encara hi tenien terres—; és una hipòtesi.

Però aquesta hipòtesi es veuria reforçada per l'existència d'un altre topònim ben significatiu. Quan el bisbe Servus Dei dedicava l'església del monestir de Camprodon l'hi donà, entre d'altres, la *villa Pugnam Francorum* (a.904, ORDEIG, *Dotalies*, vol.I, d.30; també a *Girona-Besalú-Empúries-Peralada*, d.114); entre una dotzena de viles que reclamaven drets de pastura entorn de Camprodon, hi figura també el *villare quem dicunt Punga Francore* (a.950, *ibid.*, d.285); el precepte del rei Lluís, demanat pel comte Guifré de Besalú per a Camprodon, li confirmava *villam quae vocatur Pugna* (variant *Puia*) *Franchorum* (a.952, ABADAL, *Diplomes*, p.75 i 78); i encara, uns anys més tard, l'abadessa de Sant Joan cita *in collo que*

nominant Pugna Franchorum (19.V.964, UDINA, *Archivo*, d.163) i també per *ipsa via usque ad Pugna Franchore* (del mateix dia i any 964, *Girona-Besalú-Empúries-Peralada*, dd.355 i 356, paraules que repeteix un altre del 12.VI.964, *ibid.*, d.357). L'expressió s'ha transformat en el topònim «Pujafrancor», «Puigfrancor» i «Puig Francó»; el mas d'aquest nom es troba al nord-oest del comtat de Besalú, a la dreta de Camprodon i de Freixenet (de Dalt), en un lloc que tocava la via que baixava de Molló i del pas antic de Coll d'Ares⁵⁰. La zona té uns quants altiplans notables que podien servir d'acampament de les tropes i d'escenari de la batalla dels «Francs». El nom de Francó és encara el d'una masia sota la serra Cavallera de Camprodon (ATC 1, 44, 45/83) Els personatges que parlen successivament en aquells documents són no res menys que els bisbes de Girona, Servus Dei i Gotmar, l'abadessa Fredeburga de Sant Joan, segona successora d'Emma, i els comtes de Cerdanya i Besalú,

50. No pas lluny de la vila, vilar i coll de la «Pugna Francorum» hi ha uns quants topònims menors que podrien ser els citats com a veïns en els documents esmentats, com *in loco que dicunt Nido de Accipitre*, potser Roca de l'Àliga; *in locum que nominant Buxo*, potser Quera del Boc (ATC 1, 31,53/88-90), i uns quants colls o collades que hi ha en aquells voltants: coll Pregon, coll de la Barllia, coll de Bolós, el mateix Coll d'Ares (que ja és citat en documents de 1.VI.936 i 7.VI.946 en PONSICH, *Rosselló-Vallespir*, amb aquest propi nom; seria també el *Gradu Aras* d'un document del comtat de Rosselló?, *ibidem*, 31.VIII.881.). El document del 904 distingeix clarament les viles de *Pungam Francorum* i de *Frexaneto*. D'Abadal situa la vila de «Pugna Franchorum» a Freixenet de Dalt entre Camprodon i Molló i l'anomena «Puigfrancor» o «Puigfrancó»; Ordeig i Bolós l'anomenen «Pujafrancor»; Bolós-Hurtado, *Atlas del comtat de Besalú. 785-988*, p.87, situen el coll, amb dubte, al Coll de Bolós (ATC 1, 31,52/85). Qui millor el localitza, però, és Llorenç BIRBA, *La vall de Camprodon*, Barcelona 1962 i 3^a ed. 1989, p.157 i 245-246, que parla sovint de «Puig Francor», «...a l'extrem oriental de la serra de Navà; pel coll Pregon... pel camí que remunta tota la vall del Ritorrell i porta a Puig Francor i la Batllia» (ATC 1, 31,52/86). Els documents del 964 semblen indicar bé que l'entorn de la «Pugna Francorum» es trobava molt a prop de l'actual carretera C-151 que va de Camprodon a Molló i Coll d'Ares. BALARI, *Orígenes*, p.262-263, cita «pugna» sagnant, sense res més.

Guifré, l'inspirador del precepte reial, Sunifred, Oliba (Cabreta) i l'aleshores levita Miró, també comte i després bisbe, home de cultura erudita. No és possible, doncs, que no sabessin què es deien al parlar de la «lluita dels francs» en aquell indret. El fet ara ja pot ésser acceptat amb confiança pels historiadors.

Aquella *pugna Franchorum*, però, només s'explicaria si les tropes franques havien arribat del Vallespir i traspassat el Pirineu pel Coll d'Ares, de molt el pas més proper; i no pas si venien de la Cerdanya per la collada de Toses. Aquell itinerari del Coll d'Ares seria explicable en una ocasió en què els francs anaven cap a Besalú i Girona, llavors de l'alliberament de la ciutat, cap al 785. Després miraré de demostrar que aquesta via potser també va rebre el nom de «Francesca».

En canvi, pot tenir-hi relació el lloc de »Franciac«, en l'estrada gran, sota Girona, quan passa entre Vidreres i Sils, topònim menor esmentat abans.

Encara hi ha un altre topònim no gens menyspreable que, però, no sé si aclareix gaire l'objectiu proposat de descobrir el pas dels francs conqueridors. Ja s'ha vist abans que l'abat Sunifred de Sant Benet de Bages en fer testament a favor de Sant Pere de Roma i del seu monestir de Sant Benet, subjecte a la seu romana des de la fundació, donava als susdits sants patrons un alou del comtat d'Osona, al castell de Voltregà, *ipsum pugo que dicunt Francia* (a.997, *Osona-Manresa*, d.1767); «Puig de França» situat, doncs, al costat de la *strada maiore* que anava de Sant Hipòlit de Voltregà a Ripoll, esmentada abans.

Qui sap si només seria una coincidència el fet que els topònims recordin els «Francs» baixant per la via de Coll d'Ares i, en canvi, esmentin el «Rei» en topònims que baixaven de la via Cerdana. ¿Recordarien els primers el camí que conduí a la recuperació de

Girona, i els altres l'estrada que des de la Cerdanya arribà fins a Barcelona?

Segui el que en sigui, a mi, aquests topònims intencionats, que s'esmenten ja des del començ del segle IX, em fan reflexionar.

12. Records passats d'àrabs o moros

Quelcom semblant al que s'ha deduït sobre els records del pas dels francs detectats en la toponímia, s'hauria de fer amb els records de l'estada dels àrabs o islàmics en les terres de la Catalunya vella, la Marca conquerida en època de Carlemany. Per a les terres de ponent i de la Catalunya nova, en general, els estudis arqueològics i toponímics referents a l'Islam són ja abundants⁵¹. Manquen, en canvi, per a la Catalunya vella.

12.a. El record dels dominadors islàmics

No és pas intenció meua, però, d'endinsar-me en el seu estudi. Només intentaré recordar algunes referències onomàstiques locals, que semblen clares, a l'estada dels islàmics a la Catalunya vella i a les lluites hagudes en algun moment, a records tradicionals que els repobladors cristians conservaren per la seva peculiaritat o per alguna característica frapant. Es pot començar per l'adjectiu o nom que els atribuïren. Els cronistes contemporanis llatins donen el nom de

51. Una bona síntesi fonamentada en bibliografia abundant recent es pot veure en Pere BALANÀ I ABADIA, *L'Islam a Catalunya (segles VIII-XII)*, Barcelona 1996, p.60-82, i del mateix autor, *Els noms de lloc de Catalunya*, Barcelona 1990; encara que, quan l'autor endinsa en la Catalunya vella les etimologies basades en l'àrab, no el puc gairebé seguir; i això especialment pel que fa a la Cerdanya.

sarraceni als primers àrabs que entraren a la península. Els berebers nou vinguts reben el patronímic de *mauros*, *maurorum gens*, com es veu ben clar, entre altres fonts històriques, en la Crònica dita mossàrab del 754, en l'episodi, descrit tan vívidament, del bisbe Nambad d'Urgell capturat pel bereber Munussa el 731 i cremat viu a Llívia de la Cerdanya⁵². Era d'esperar que, també als comtats catalans, els primers restauradors de la situació anterior conservessin aquest adjectiu per a designar aquells llocs que recordaven l'estada o el pas dels àrabs. La presència de persones que s'anomenen *Sarracino*, *Sarracina* als comtats pirinencs són molt pocs i tardans —quatre, de 888 a 946—. Aquests sarraïns semblen més aviat captius al servei de senyors cristians.

No gosaria dir que totes les persones que duïen el nom de *Maurus* en els segles IX i X fossin d'aquell origen ètnic⁵³. Malgrat tot, algun dels que apareixen actius en els primers anys de la recuperació sí que ho semblaria. Vegem, si no, el que s'esdevingué l'hivern del 812: quaranta-dos «hispanos» es van queixar a Carlemany de les injustícies sofertes per part dels comtes i subalterns d'aquests, que els espoliaven de les aprisions concedides per ell mateix quan era rei, feia més de trenta anys —doncs, cap al 780—. Per un precepte molt dur, Carlemany obligà els comtes Berà de Barcelona, Gaucelm

52. Edició de Ioannes GIL, *Corpus scriptorum muzarabicorum*, I, Madrid 1973, p.41-42. Ho vaig resumir fa alguns anys i ara, amb el títol *El Pirineu del tardo-romà al tardo-visigòtic i carolingi*, publicat a Anscari M. MUNDÓ, *Obres completes, I: Catalunya, 1: de la romanitat a la sobirania*, Barcelona 1998, p.80-81 i 84-86. Cal continuar consultant R. d'ABADAL, y de VINYALS, *El paso de la Septimania del dominio visigodo al franco a través de la invasión sarracena, 720-768*, extret de «Cuadernos de historia de España», Buenos Aires 1953, p.5-54, espec. p.24-28.

53. Es pot consultar a Jordi BOLÓS I MASCLANS - Josep MORAN I OCENRINJAUREGUI, *Repertori d'antropònims catalans (RAC)*, Barcelona 1994, p.477 per *Saracinus*, p.397 per *Maurus*.

del Rosselló, Odiló de Girona i Ermenguer d'Empúries, amb altres quatre de la Narbonesa, a retre'ls-hi justícia (a.812, ABADAL, *Diplomes*, p.313-314). Entre aquells «hispan» n'hi havia alguns que, pels noms, eren clarament immigrants d'altres països; si, sens dubte, ho eren un *Wasco* (ja citat més amunt) i un *Longobardus*, també devia ésser-ho un *Maurus*, potser un bereber convertit; com eren manifestament d'origen àrab un *Zoleiman* i un *Zate milit(e)is* d'aquell mateix col·lectiu. Com es pot constatar, el conjunt d' «hispan» era bigarrat, una mescla fruit dels contactes bèl·lics guanyats i perduts entre gent que vivia d'una mateixa terra, que havien lluitat per ella i que, a la fi, s'havien hagut d'entendre.

D'entrada, però, caldrà distingir també entre els topònims primitius, anteriors a la reconquesta, i els de la costa marítima, sobretot al Gironès i a l'Empordà que ho podien ser per a recordar, vés a saber quina ràtzia posterior de pirates; com seria aquella *ipsa guardia de Mauris* donada a Sant Quirze de Colera a ran de mar (a.935, *Girona-Besalú-Empúries-Peralada*, d.232).

La Roca Maura o Torre Moratxa, de Torroella de Montgrí, vigilant sobre les illes Medes que, poc després, consta com del monestir d'Amer, devia ser tota una altra cosa. Un text del 951 descriu els límits de Santa Maria i Sant Leonci *Columbariorum*, de Colomers, que passen: a sol ixent pel *Palacium Ab(u)tauri* fins al Ter i Gausès (ATC, 63,97-99/59-61); i els de l'altre alou, el de Sant Pere de Càrcer, *supra litora maris*, que tenia a ponent *ipsa terra de Grecis*, passava *infra Fontem regalem* fins a *ipsum solarium sub Rocha Mora* i retornava *al Palacium antiquum* fins a Càrcer (a.951, *Girona-Besalú-Empúries-Peralada*, d.290). No conec cap document de l'època que, en tan poc espai enumeri tants topònims suggeridors del pas de quatre o cinc civilitzacions: la terra dels grecs, els columbaris romans, les esglésies cristianes, el palau de l'àrab Abu-Tawr i la font reial (franca)!

Entorn de Llançà hi havia una altra *Rocha Morena* citada pel primer benefactor de Sant Pere de Rodes, el comte Gausfred d'Empúries, pel gener del 974 (*Girona-Besalú-Empúries-Peralada*, doc.410); el comte esmenta el mont *quem dicunt Rocha Morena* i, pujant i baixant, s'arriba al cim de la *Wardia Maurisca*, fins a la *Meda quae est intus in ipsa mare* en el port de «Fraixà» (una altra illa Meda diferent de la de l'Estartit). La toponímia gairebé exacta fou copiada repetidament pels papes Benet VI (abril a.974, *ibid.*, d.411) i Joan XV (a.990, *ibid.*, d.513: *Rocha Morena* i *Wardia Maurescha*) en sengles butlles a favor de Sant Pere de Rodes; que el rei Lotari havia ja confirmat el 982 (ABADAL, *Diplomes*, p.242: *Rocha Morena, Wardia Moresca*).

Ja s'ha explicat el per què i la durada de la *strata morisca* d'Olèrdola en un període curt de la fi del segle X. No cal insistir-hi.

12.b. Els personatges àrabs afincats

També criden l'atenció els topònims que recorden residències de personatges àrabs. Perquè no dubtaria gaire a proposar que ho havien estat abans de la reconquesta l'esmentat *Palacium Abtauri* (=Abu-Tawr, era el nom d'un dels fills de Cassi, el comte visigot islamitzat, cap del casal dels Banu Qasi governant de la «frontera superior») de Colomers (a.950, *Girona-Besalú-Empúries-Peralada*, d.291), com el *Palacio Avuzido* (*Avuzidi, Avozide, Avozid* = Abu-Zaid) de Reixac (a *Sant Cugat* i *catedral de Barcelona* des de l'any 982) i potser el *Palacio Salatan* (*Salatha, Talathan*), el Palausolità de Palau de Plegamans (des d'any 955, *Sant Cugat*, d.39).

Potser el més significatiu dels topònims que recordaven un pasat islàmic (si no és que s'hi amaga un ètim potser també llatí) és aquell *Palatio Maurore cum suis villares*, esmentat insistentment

com de la catedral de Girona, localitzable a la vila Fontanet, ara la Bisbal d'Empordà (a.878, precepte de Lluís III, ABADAL, *Diplomes*, p.133: (*villa*) *Palatii Mororum*; a.881, de Carloman, *ibid.*, p.136; a.886, de Carles el Gros, *ibid.*, p.139: *Palatium Muroris cum omnibus villaribus suis*); i que posteriorment l'església gironina cedí a Petroni *villam vocabulo Palatium Aurore* (sic) amb la intervenció del rei Odó (document original, a.891, ABADAL, *Diplomes*, p.365); però, en canvi, l'any 904, el bisbe Servusdei de Girona cedia els delmes i primícies a la parròquia nova de Fontanet amb les seves esglésies i la *villa Palacio Maurore* (a.904, *Girona-Besalú-Empúries-Peralada*, d.113).

És evident que de personatges àrabs n'hi havien hagut d'altres d'instal·lats en vil·les potser, de moment, més modestes, no pas en palaus. Els que semblen més antics són de les comarques gironines.

El *loco qui dicitur Casa Mauri*, amb la *ecclesia in honore sancti Romani constructa* (aa.844,869, 878 i 881, preceptes de Carles el Calb, de Lluís II i de Carloman, ABADAL, *Diplomes*, p.7, 31, 35 i 38); és Casamor, del terme de Cabanelles, que començà com a dependència del monestir de Sant Pere d'Albanyà; però que, des de 869, tant aquest monestir com Casamor passaren al d'Arles del Vallespir. Es coneix força bé l'origen d'un *villare quod nominatur Abderrama* prop d'uns molins sobre el Fluvià, al terme de Bàscara, confirmat per Carles el Calb a l'església de Girona (a.844, *Abdirama*, ABADAL, *Diplomes*, p.128; repetit al precepte de Carles III el Gros, a.886, *ibid.*, p.140; a.886 i 899, novament per Carles III el Ximple, *ibid.*, p.146 i 150; a.892 i 893, *Girona-Besalú-Empúries-Peralada*, dd.78,79,82,85; l'any 913, un altre del mateix nom, es troba escrit *Abderrahem*, *ibid.*, dd.141 i 142). Abderramà devia ser un propietari àrab-bereber de molta anomenada, romàs a Bàscara després de l'entrada dels francs cap al 785; el 842 ja havia mort i al seu fill Pipí

(nom que suggereix un batejat per franco-cristians) era conegut per «aquell que fou d'Abderramà» (a.842, *Girona-Besalú-Empúries-Peralada*, d.22) i que a la fi del mateix segle encara recordaven un nét de Pipí, de nom Galderic, també difunt, amb aquell mateix circumloqui nominal del besavi Abderramà (a.893, *ibid.*, dd.82 i 85).

Es podria pensar que a la Vall d'en Bas, al vilar Terruç, entre els comtats de Girona i Besalú, *ubi Fluvianus exsurgit*, hi havien treballat uns antics artigadors de camps, amb els noms cristians d'*Angela et Maurus Arnaldus*, probablement àrabs batejats (a.894, *ibid.*, d.86). Es possible que també n'hi hagués al comtat de Peralada, a Baussitges (Espolla) ja que, entre els termenals de la parròquia i havia el *collum Rumi*, és a dir, en àrab, la «collada dels cristians» (a.946, *ibid.*, d.268, si no és que potser el document sigui mal transcrit).

A la fi del segle X Sant Genís i Sant Miquel de Besalú tenia l'església sufragània de Sant Silvestre *sitam in villa Mauri* (a.999 i 1000, *ibid.*, dd.601 i 610; a.977: *de Mauro*, d.428; a.998: *in Mauro*, d.592). Era el nom d'un individu de color bru? o un àrab allí establert?

12.c. Les lluites amb els moros

Els testimonis personals vistos fins aquí eren pacífics; encara que el record de lluites amb els àrabs semblen també explícits.

La narració de la captura i crema del bisbe Nambad d'Urgell s'inclouïa dins d'una lluita d'àrabs contra els berebers que dominaven la Cerdanya vers 731, en la qual tocà el rebre als cristians que els darrers creien col·laboracionistes dels àrabs, com s'ha explicat abans.

El més vistent és l'episodi de Joan, notable hispà de Barcelona. Segons explicava Carlemany en un diploma, uns anys abans del 795

«Joan havia sostingut una forta batalla,» sembla que victoriosa, «sobre els heretges o sarraïns, infidels nostres, en el pau (comtat) de Barcelona, en el lloc que en diuen «al Pont»; en matà molts i se n'endugué el botí » (a.795, ABADAL, *Diplomes*, p.308 i 310). Si el lloc de la batalla no és fàcil de decidir entre Ponts, a la Noguera, o bé —més probable— «al pont» de Martorell, del botí, diu l'emperador, que Joan oferí al seu fill el rei Lluís, un «cavall òptim i una mena de cota bruna, també òptima, a més d'una espasa índia amb la beina decorada d'argent.»

La toponímia dóna constància de batalles cruentes, descrites de manera gràfica i molt simplista. Una d'elles s'esdevingué al lloc *in ipso rego qui venit de Matamaurus*, molt a prop de la vila de Salt (a.833, *Girona-Besalú-Empúries-Peralada*, d.12; *in ipso rio Matamaures*, a.919, *ibid.*, d.159). L'altra, uns quinze quilòmetres més avall, consta pel nom *in medio albio Matamauros* (a.980, *ibid.*, d.452), que és l'actual riuet Matamors que desaigua al Terri a la vila de Corts, sota Banyoles (ATC 61,81-84/60-61). Ambdues topades de tropes —si foren dues o una d'allargassada no ho sé decidir— consten ben a prop de la *via regia* que venia de Besalú i de la que passava per Girona. Em nego a creure que es pugui tractar de simples fantasies populars; les dates dels documents són tan properes a la represa cristiana que només poden respondre a records vivents o tradicionals.

13. Cloenda

Serà bo de treure un parell de conclusions del que he exposat fins aquí. Una d'històrica: encara és possible, amb petits passos per les vies terrestres, avançar en el coneixement del que fou l'anomenada reconquesta. Sembla que els estrategs de l'exèrcit carolingi i els pri-

mers comtes de Barcelona volien evitar les rutes planes i les que anaven per les valls i per la costa. Preferien les vies altes de muntanya, menys exposades als atacs per sorpresa.

L'altra conclusió és sociòhumana: Catalunya és fruit de l'aportació plural de pobles diversos que hi han passat durant períodes més o menys llargs de temps; això sí, que han volgut adaptar-s'hi i assumir-ne la convivència fraterna i fins la barreja ètnica, per a formar i enfortir una nació que de fa segles té la consciència d'ésser-ho.

Aquell teixit estradal, comunicador de la gent que habitava dins del nostre país, al mateix temps que afaiçonava un sentit de pàtria comuna, també permetia el comerç i l'agricultura i així fruit d'un cert estat del benestar. Encara que a l'origen el teixit viari hagués estat mantingut o refet per estraders i viaders per a facilitar el pas de tropes amigues o adverses, a la fi i quotidianament, de manera estable, unia els seus habitants amb relacions socials i culturals, en esperit i religiositat. De retop, les vies també permetien comunicar-se i anar més enllà, a la recerca freturosa de noves relacions, no sols dins del món carolingí, sinó de tota l'Europa cristiana i fins del de l'Islam.

ANSCARI MANUEL MUNDÓ I MARCET

Barcelona, octubre 1999, febrer, març i octubre del 2000

Bibliografia general (i cites abreujades)

- ABADAL, *Comtes* = Ramon D'ABADAL I DE VINYALS. *Els primers comtes catalans*. Barcelona, 1958.
- ABADAL, *Cuixà* = ÍDEM. *Com neix i com creix un gran monestir pirinenc abans de l'any mil: Eixalada-Cuixà*. Montserrat, 1954 (extret d' «Analecta Montserratensia» VIII).
- ABADAL, *Diplomes* = ÍDEM. *Els diplomes carolingis a Catalunya. Catalunya carolíngia*, II. Barcelona-IEC, 1926-1950.
- Andorra = Cebrià BARAUT. *Cartulari de les Valls d'Andorra (segles IX-XIII)*. Andorra, 1988.
- ATC = *Atlas topogràfic de Catalunya 1:50.000*, 3 volums. Institut Cartogràfic de Catalunya. Barcelona, 1995.
- Balari = J. BALARI I JOVANY. *Orígenes històrics de Catalunya*, 2^a ed. Sant Cugat del Vallès, 1964.
- Barcelona* = A. FÀBREGA I GRAU. *Diplomatari de la catedral de Barcelona*, vol. I. Barcelona, 1995.
- Bastardas = M. BASSOLS DE CLIMENT; J. BASTARDAS I PARERA. *Glossarium mediae latinitatis Cataloniae*, vol. I. Barcelona, 1960-1985.
- BONNASSIE = Pierre BONNASSIE. *Catalunya mil anys enrera. Segles X i XI*, vol. I. Barcelona, 1979.

- BRAMON = Dolors BRAMON. *De quan érem o no musulmans. Textos del 713 al 1010*. Vic, 2000.
- Girona = Ramon MARTÍ. *Col·lecció diplomàtica de la seu de Girona*. Barcelona, 1997.
- Girona-Besalú-Empúries-Peralada = *Catalunya Carolíngia*, etc. vol. V: *Els comtats de Girona, Besalú, Empúries i Peralada*. Barcelona-IEC (en premsa).
- JUNYENT-MUNDÓ, *Oliba* = Eduard JUNYENT; Anscari M. MUNDÓ. *Diplomatari i escrits literaris de l'abat i bisbe Oliba*. Barcelona, 1992.
- Marca = Petrus de MARCA, *Marca hispanica sive limes hispanicus*. Paris, 1688.
- MAS, Rúbrica = Josep MAS. *Rúbrica dels Libri Antiquitatum de la catedral de Barcelona*, vol. I-IV. Barcelona, 1915.
- MILLÀS = MILLÀS VALLICROSA, J.M. *Textos dels historiadors àrabs referents a la Catalunya carolíngia*. Barcelona, 1987.
- ORDEIG, *Dotalies* = ORDEIG I MATA, Ramon. *Les dotalies de les esglésies de Catalunya (segles IX-XII)*. Vic, 1993 i segs.
- Osona-Manresa = *Catalunya carolíngia*, fundada per R. D'ABADAL, dirigida per J.M. FONT I RIUS i A.M. MUNDÓ: vol. IV: *Els comtats d'Osona i Manresa*, a cura de Ramon ORDEIG I MATA. Barcelona-IEC 1999.
- Pallars-Ribagorça = Ramon D'ABADAL. *Catalunya carolíngia*, vol. III: *Els comtats de Pallars i Ribagorça*. Barcelona-IEC, 1955.
- Pergamins Barcelona = Gaspar FELIU i Josep M. SALRACH i altres. *Els pergamins de l'Arxiu Comtal de Barcelona de Ramon Borrell a Ramon Berenguer I*, vols. I-III. Barcelona, 1999.
- PONSICH, *Vies comunicació* = Pere PONSICH. «*Les vies de comunicació*» dins de *Catalunya romànica*, vol. XIV: *El Rosselló*. Barcelona, 1993, p.84-85; resum d'altres treballs seus citats a la nota 1.

- Rosselló-Vallespir* = *Catalunya carolíngia...* vol.VII: Pere PONSICH.
Els comtats de Rosselló, Vallespir, Conflent, Capcir, Perapertusès i Rasés. IEC, en preparació.
- Sant Cugat* = *Cartulario de «Sant Cugat» del Vallés*, editado por J. RIUS I SERRA. vol. I. Barcelona 1945.
- Urgell* = Cebrià BARAUT. «Els documents dels segles IX i X conservats a l'Arxiu Capitular de la Seu d'Urgell», a *Urgellia*, 2 (1979), p.7-145; «Els documents dels anys 981-1010 de l'Arxiu Capitular de la Seu d'Urgell» a *Urgellia*, 3 (1980), p.7-166; «Els documents dels anys 1051-1075 de l'Arxiu Capitular de la Seu d'Urgell», a *Urgellia*, 6 (1983), p. 187, d.827).
- UDINA, *Archivo* = Federico UDINA MARTORELL. *El Archivo Condal de Barcelona en los siglos IX y X*. Barcelona, 1951.
- Vic* = E. JUNYENT. *Diplomatari de la catedral de Vic, segles IX i X*. Vic, 1980-1996.

Discurs de contesta
per
Antoni Pladevall i Font

Considero un honor que el President de la nostra estimada Acadèmia m'hagi encarregat la tasca de respondre a la magnífica dissertació amb què Manuel Anscari Mundó i Marcet ens ha delectat com a discurs d'entrada per a formar part de la nostra institució com a soci numerari. He de reconèixer, tanmateix, que per les raons que tot seguit exposaré i atesa la categoria científica i humana de l'amic a qui em correspon donar la benvinguda això em produeix un respecte més gran que la satisfacció del petit protagonisme que el fet em pugui donar.

No és fàcil parlar del que considero un vell amic i pràcticament un mestre, encara que no hagi assistit mai a classes seves; però que m'ha alligonat i molt sovint també orientat amb els seus escrits al llarg de més de trenta anys de relació i amistat. Fou, si no ho recordo malament, l'any 1966 quan vaig fer la seva coneixença al moment que preparava el meu estudi i síntesi sobre *Els monestirs catalans*, que va publicar l'editorial Destino, i que fou el primer treball que em va projectar fora de les fronteres d'Osona. Alguns treballs que havia publicat Mundó i orientacions seves em varem fer entrar de ple en l'estudi del monaquisme i les seves característiques, en un moment crucial de la seva vida, quan ell deixava d'ésser

monjo com a sistema de vida, però no en deixava l'esperit de treball i l'interès per tot el que hi feia referència.

En l'inici de la nostra amistat hi intervingueren dues persones ben relacionades i estimades en aquesta Acadèmia: Mons. Eduard Junyent, que puc considerar com el meu primer mestre i mentor en els camps de l'art i de la història, i Ramon d'Abadal, l'admirat historiador i, bastants anys, il·lustre President de l'Acadèmia; al qual Manuel Mundó ha succeït en la continuació de la seva gran obra, *Catalunya carolíngia*. Amb el Dr. Junyent i l'amic Mundó vaig compartir hores de conversa als Arxius del bisbat de Vic i vàrem visitar monestirs de la comarca. Ramon d'Abadal va ser el que més d'una vegada, quan col·laborava amb ell en la identificació de topònims dels documents del comtat d'Osona i diòcesi de Vic, quan topàvem amb algun document amb problemes de lectura i de datació, em deia literalment: «No ens hi encaparrem, això ho deixarem per l'amic Mundó».

Això indica que Mundó era considerat ja fa més de trenta anys, com un dels més experts del país en problemes de cronologia i de paleografia. Aquest prestigi i mestratge l'ha mantingut i acrescut al llarg dels anys, com ho testifica la seva abundant bibliografia, a la qual només em podré referir succintament.

Manuel Mundó i Marcet va néixer a Barcelona l'any 1923, i sempre ha fet professió i gala de barceloní; entenen, però, Barcelona com a cap i casal de tot el territori català del qual ell és un profund i militant enamorat. D'infant va entrar d'escolà a Montserrat —n'era abat aleshores, el seu oncle el P. Antoni M. Marcet—; i més endavant hi retornà com a monjo entre els anys 1939 i 1967. En aquest darrer any deixà l'abadia i s'integrà a la vida civil i als cercles culturals de Barcelona, sense abdicar mai de la seva fructífera etapa montserratina-

na. D'aquella n'ha conservat el nom d'Anscari, amb el qual era ja conegut al país i fora de les nostres fronteres per la seva remarcable activitat cultural i publicacions.

Va cursar estudis a Roma, a París, a Munic, assolint els graus de doctor en història de l'Església, amb una tesi sobre Baquiari, un autor lusità poc conegut, presentada a Roma el 1950; i més de vint anys més tard, el 1972, el grau de doctor en història civil a Barcelona, amb una tesi sobre els documents en pergamí més antics de la península ibèrica, del segle VII o època visigoda, probablement d'origen català, de la Tarraconense. Entremig, el 1953 obtenia la llicenciatura en arqueologia cristiana, amb una tesi sobre la veritable situació del sepulcre de sant Benet, a seguit de les excavacions fetes a Montecassino.

En la seva dilatada vida professional ha exercit de professor a Roma, a Montserrat i a la Universitat Autònoma de Barcelona. Ha ensenyat les assignatures d'Història antiga i medieval de l'Església, d'Història monàstica, de Paleografia i Diplomàtica. Més tard ha continuat el seu mestratge donant cursos de doctorat en aquells temes de la seva especialitat, com la Crítica textual i la Història de la Litúrgia.

Entre diferents altres càrrecs que ha tingut hi ha el de d'arxiver facultatiu de l'Arxiu Reial o de la Corona d'Aragó i el de director de la Biblioteca de Catalunya. És membre d'institucions i acadèmies d'Oslo, París, Cambridge (Mass.) i Madrid; com també de l'Institut d'Estudis Catalans des del 1971, on ha tingut càrrecs destacats com el de President de la Secció Històrico-Arqueològica; i manté l'enllaç d'aquesta institució amb la «Union Académique Internationale». Com he dit i es destaca del seu discurs, és continuador de la *Catalunya Carolíngia* iniciada per Ramon d'Abadal. També és membre des del 1975 del Comitè Internacional de Paleografia Llatina.

L'Acadèma de Bones Lletres també l'havia volgut comptar entre els seus membres corresponents des del 1960; i ja a l'any 1978 el va elegir com a membre numerari per a substituir la vacant deixada pel meu enyorat mestre el Dr. Eduard Junyent; però per diferents circumstàncies no li fou possible fer el seu ingrés formal fins ara que, després de renovar-li l'elecció l'any passat, substituirà l'acadèmic traspassat, el Dr. Joan Tusquets.

Parlar de les publicacions del Dr. Mundó requeriria un espai i temps del qual aquí no dispo. La seva obra és molt àmplia i dispersa en revistes científiques i miscel·lànies, obres en col·laboració i diverses publicacions especialitzades, sovint de difícil accés. Aquesta dispersió i la utilitat que representaria per a tots poder tenir aplegada la seva obra, va moure a alguns dels seus deixebles, amb motiu del seu setantè aniversari, a reunir-la sota la modalitat d'*Obres completes*. El 1998 en va aparèixer el primer volum de 630 pàgines, amb 56 articles o treballs diferents.

Aquestes *Obres completes* s'han estructurat en sis volums, que comprendran els temes següents:

- I i II: Catalunya, de l'època romana a la sobirania reial i de la baixa edat mitjana a la Renaixença.
- III i IV: Estudis de paleografia, diplomàtica i codicologia.
- V: Estudis sobre el monaquisme.
- VI: Estudis de patristica i litúrgia.

Amb aquest simple esquema queden reflectits els principals capítols o apartats de la seva àmplia obra, en la qual, al costat d'estudis profunds pel tema i l'extensió, hi ha treballs més reduïts, però que són com perles preuades per a la nostra cultura. Com a exemples citaré el text jurídic literari més antic en català, que és una ver-

sió feta pels volts del 1140 del *Libre jutge* visigot, que ell va descobrir i identificar; o el fragment de litúrgia romana, amb notació musical més antic de Catalunya; o estudis amplis i modèlics de documents d'aparença senzilla, com un políptic o llista de censos i béns de la parròquia de Sant Pere de Vilamajor; o bé treballs de major envergadura i interès general, com l'estudi del *Commicus* palimpsest, de gran valor tant litúrgic com paleogràfic.

Limitant-nos a l'anàlisi del primer volum de les seves *Obres completes* ja esmentat, publicat en edició conjunta per Curial edicions i Publicacions de l'Abadia de Montserrat —que vaig tenir l'honor de presentar a la seu de l'Institut d'Estudis Catalans pel juny de l'any 1999— dels 56 estudis que inclou, com he dit abans, n'hi ha 12 sobre el tema de l'abat i bisbe Oliba i la seva obra, 5 són denses recensions i reflexions dedicades a l'obra de Ramon d'Abadal; d'altres de molt d'interès versen sobre «Els problemes historiogràfics dels orígens nacionals de Catalunya». La síntesi amb molta bibliografia sobre *La cultura escrita a Catalunya (segles VIII al XII)*, publicat inicialment al volum I de *Catalunya romànica*, pàgs. 133-162, i que ocupa un centenar de pàgines en la seva reedició dins de les *Obres completes*, és la més àmplia i fins ara única síntesi sobre els escriptors i els còdexs catalans d'aquells segles; en podria parlar llargament, ja que no vaig escatimar esforç per a fer-li acabar aquest treball fonamental.

Els qui ens movem en temes o camps de la seva especialitat esperem amb deler l'aparició completa d'aquestes obres de Mundó; altrament haurem de recórrer encara a biblioteques especialitzades per accedir als seus treballs o desentpolvar extrets o tirades a part, que ell té la gentilesa d'oferir sovint als seus amics.

El discurs amb què avui ens ha delectat el nou acadèmic és un exemple més de les característiques del seu mètode de treball abans

insinuat, és a dir, de la profunditat i exhaustivitat amb què enfoca i tracta les matèries que són objecte del seu estudi.

Per al seu treball Mundó ha tingut a les mans pràcticament tota la documentació existent sobre el nostre país fins a l'any mil, gràcies als tres volums recentment publicats de *Catalunya carolíngia* referents als comtats d'Osona i Manresa, i gràcies als que estan ja aplegats i en pla de publicació, de Girona, Besalú, Empúries i Peralada, així com els de Barcelona i del Rosselló-Conflent; als quals cal afegir els ja publicats per Ramon d'Abadal del Pallars i Ribagorça, i els d'Urgell que ho han estat pel pare Cebrià Baraut; i altres diplomataris bàsics, com els publicats per Frederic Udina, Àngel Fàbrega, Eduard Junyent, Rius i Serra, Ramon Ordeig, fins, naturalment, Peire de Marca. Això dóna al treball de Mundó un valor i solidesa especial i dóna més amplitud als treballs sobre camins medievals, que ell cita, dels professors Manuel Riu i Jordi Bolós; i no cal dir, al que fa un segle llarg va escriure, basant-se en la documentació i l'aplicació del sistema històric fundat en l'onomàstica i la filologia, Josep Balari i Jovany, que fou president de la nostra Acadèmia entre els anys 1893 i 1901.

L'autor limita o centra l'estudi a uns segles cabdals de la nostra història, en els quals l'ocupació pels àrabs o sarraïns de la península ibèrica i la formació de l'imperi carolingi terres amunt de l'altre costat dels Pirineus, permeteren crear, a l'extrem nord-est de l'antiga Hispània, un petit estat feudal, amb una organització bàsicament militar i defensiva; una «Marca» en la terminologia de l'època. Per una banda es tractava d'aturar les ambicions de domini musulmà i per l'altre costat, d'esdevenir un territori de conquesta expansiva d'influències culturals del flamant imperi carolingi.

L'autor s'ha limitat sovint a donar-nos suggeriments més que no pas a fer afirmacions, consegüent amb el seu mètode i estil d'in-

tentar llegir entre línies i d'extreure dels documents tot el que ens ofereixen a través de simples topònims o expressions deixades a l'atzar pels seus redactors, que es poden relacionar amb fets que coneixem per altres fonts de la història de l'època.

El Dr. Mundó ens ha fet seguir amb la imaginació els vells camins que, sota els noms de *via*, *strata*, *calciata*, *carraria*, *semitario* etc., molt sovint amb denominacions específiques de *via* o *strata francisca*, *via regia*, *via morisca* o més genèricament de *via qui pergit ubique*, creuaven el nostre país, normalment i sobretot durant els segles IX i X, seguint una direcció nord-sud, i que sovint rebien també noms concrets com els de les ciutats o capitals dels comtats als quals es dirigien, o bé relacionats amb el comerç o transport de la sal, com la *via mercataria* i la *via Cardonense*.

Mundó es fixa en les vies que serviren a les tropes militars, tant en l'expedició del temps de Carlemany encara al segle VIII, com en les de Lluís el Piadós al començ del segle IX. Les mateixes vies que servien als funcionaris, als *missi dominici*, als comtes, bisbes i magnats que anaven i venien de la cort reial o imperial; o les que traspassaven la Marca fronterera per a endinsar-se en terres dels àrabs.

És entretinguda la descripció detallada de la importantíssima *via Francisca*, del seu origen i lloc on començava, dels passos del Pirineu, de les seves derivacions sinuoses i la seva utilització parcialment interrompuda durant unes dècades del segle IX. Sembla clar que no foren pas els francs els que li donaren el nom, sinó els habitants del territori que ben aviat es dirà català. Els elogis, potser més polítics que sentits, que li dedicà el comte Borrell II, el 988, quan la féu restaurar i empedrar novament, així com el canvi temporal de nom a Olèrdola a la fi del segle X, i la indefinició nominal fins a les portes de Tarragona des dels temps del comte Berà, són motiu també de disquisicions minucioses.

L'anàlisi documental i l'aplicació d'aquesta metodologia fa que Mundó no es limiti a enumerar només els camins que esmenten els documents, sinó que analitza la seva utilització, qui els refeia i mantenia —els *viatarii* i *stratarii*, és a dir els «Viaders» i «Estraders», noms que han quedat fossilitzats en la toponímia i en l'onomàstica com a cognoms de llinatges catalans—; explica les interrupcions que seguiren per circumstàncies polítiques i altres peculiaritats que acabem d'escoltar. Explica, com a exemple concret, l'anomalia per què la *strata Francisca* que baixava a Osona, no seguia inicialment la clàssica ruta de la via Cerdana o via pública major de Barcelona a Cerdanya, paral·lela al Besós i Congost i més amunt al Ter fins al peu de la collada de Toses, sinó que ho feia procedent de les terres del comtat de Besalú i baixava a Osona pel Collsacabra i passava el Ter pel pont de Roda. Això seria degut que les terres osonenques retornaren a domini àrab o a terra de ningú entre la derrota d'Aisó i Guillemó del 826 i la conquesta i reorganització del comtat osonenc per Guifré el Pilós el 880. Això explicaria també el poc lògic recorregut de la *strata Francisca* que, partint de la via Augusta antiga, que travessava el Vallès per la depressió que s'origina entre les serralades del Litoral i Prelitoral, la nova *Francisca* s'en-dinsés cap a Osona travessant el Montseny vers les valls d'Espinelles i Osormort.

Aquella anàlisi exhaustiva que ha fet Mundó de la documentació conservada el porta a rastrejar petjades de gent «franca» o de França en els territoris de la Marca, tan de persones que s'hi van afincar com de tropes que lluitaren o acamparen en indrets on deixaren el nom. Ho revelen els topònims de vil·les de Francs o de Francons; o el *Pugna Francorum*, catalanitzat més tard en Puig Francor, vers Camprodon; o el Puig de França, a la Plana vigatana, en terres del castell de Voltregà. Igualment identifica guàrdies o for-

taleses *Maurescas* o de moros, probablement en part contra la pirateria, però també d'altres que semblen indicis d'assentaments o de propietats dels conqueridors sarraïns en la seva curta estada per les terres del Baix Empordà i del Vallès. Els indrets anomenats Matamoros, prop de la vila de Salt i Banyoles tant es podrien referir, diria jo, a l'època de les lluites per a expulsar els primitius invasors, com a lluites ocasionades amb motiu de les incursions dels àrabs andalusins.

Seria impertinent i sobrer per part meva que intentés glossar o parafrasejar encara més el discurs que tan ajustadament ens ha ofert el nou acadèmic. Al costat del treball d'anàlisi i de síntesi que ens ha ofert hi ha, repeteixo, la lliçó metodològica, sempre útil per als qui s'enfronten amb problemàtiques d'aquesta amplitud i profunditat.

Em resta només felicitar-lo de tot cor i demanar a Déu que li concedeixi llarga vida i l'esperit i agudeses que l'ha animat fins avui dia per continuar amb una tasca científica que sempre revertirà en profit de tot el país i en joia i honor per a tots els seus companys en la nostra Acadèmia.

Bibliografia del professor
Anscari M. Mundó i Marcet

- *Introducció: Ritual de la profesi3n mon3stica*. Montserrat, 1944, 5-26.
- *El XIV Centenario de San Benito*. «Tribuna», 20 (1947), 6.
- *El Abad Oliva, piedra fundamental de Catalu1a*. *ibidem*, 7.
- *Sur la date de la visite de Totila à saint Benoît*. «Revue Bénédictine», 59 (1949), 203-206.
- *La conversió dels Costums*. *Via Vitae*, 157 (1949), 8.
- *Bibliotheca. Bible et lecture du carême d'après saint Benoît*, «Revue Bénédictine», 60 (1950), 65-92.
- *El veritable autor del Llibre dels feyts d'armes de Catalunya*. «Quaderni Ibero-Americani», 9 (1950), 21-22.
- *Una lettera inedita di san Pier Damiani sulla salveza di Salomone*. «Benedictina», 5 (1951), 19-26.
- *L'Abat Marcet i l'Escolania*. «Germinabit» (1951), 8-9.
- *El cod. Parisinus lat. 2036 y sus a1adiduras hispánicas*. «Hispania Sacra», 5 (1952), 67-78.
- *El fragmento biblico del ms. Madrid B.N. 3307*. «Estudios bíblicos», 11 (1952), 399-411.
- *Entorn de 'Sancho el Mayor de Navarra'*. «Butlletí de la Societat Catalana d'Estudis Històrics», 1 (1952), 33-42.

- *Bibliographie. Les publications espagnoles relatives aux manuscrits (1936-1945)*. «Scriptorium», 7 (1953), 139-152.
- *San Benito mediador de paz en Roma*, a: «Congreso eucarístico internacional. Sesiones de Estudio», II. Barcelona, 1954, 522-527.
- *El colofó d'Ester de la Pandectes minutiore manu de Cassiodor*. «Scripta et documenta» (= Miscel·lània Bíblica B.Ubach), 1 (1954), 161-176.
- *Frammenti palinsesti del Liber commicus visigotico*. «Analecta Gregoriana», 70 (1954), 101-106.
- *Il problema della Regula Magistri*. «L'Osservatore Romano» (8 aprile 1954), 3.
- *El culto y las fiestas de san Benito*, a: «San Benito. Su vida y su regla». Madrid, 1954, 697-701.
- *Las reliquias de san Benito*, «ibidem», 702-713 (en col·laboració amb L.M. Sansegundo i O.M.Cunill).
- *Notes sobre la cultura montserratina del s. XIV: 1. Documents referents a llibres. 2. Documents sobre monjos i altres estudiants de Montserrat. 3. Els escolans de Montserrat del s. XIV. 4. Sobre l'origen romà del «O virgo splendens» del Llibre Vermell*. «Analecta Montserratensia», 8 (1955), 471-492.
- *Recensió de: «Mater Christi. IV: La vita di Maria nella storia, nella leggenda, nella commemorazione liturgica, de Carlo Cecchelli»*. «Rivista di Archeologia Cristiana», 21 (1955), 113-114.
- *A Norcia rivivono i monumenti monastici*. «L'Osservatore Romano» (27 maggio 1956), 3.
- *El commicus palimpsest Paris BN lat. 2269. Amb notes sobre litúrgia i manuscrits visigòtics a Septimània i Catalunya*. «Scripta et documenta» (= Cardinali I. A. Schuster in memoriam), 7 (1956), 151-275 + 8 làms.

- *Recensions* de: «Catalunya Carolingia» i «Com neix i com creix un gran monestir pireneic abans de l'any mil: Eixalada-Cuixà, de Ramon d'Abadal». «Revue d'Histoire Ecclésiastique», 51 (1956), 1076-1078.
- *Il monachesimo nella penisola Iberica fino al s. VII*, a: «Il monachesimo nell'alto medioevo e la formazione della civiltà occidentale. Atti della Settimana di studio, Spoleto 8-14 aprile 1956, Spoleto», 1957, 73-108 i *discussioni*, 109-117.
- *L'authenticité de la Regula sancti Benedicti*. «Studia Anselmiana», 42 (1957), 105-154.
- *La Misa de cara al pueblo*. «Apostolado sacerdotal», XIV/165 (1957), 3-9.
- *Sur l'origine de l'écriture dite «eNa» de Corbie. A propos de l'édition diplomatique du ms. Paris 12205 (Regula Magistri)*. «Scriptorium», 11 (1957), 258-260.
- *Preparando la edición crítica de Baquiario*. «Bracara Augusta», 8 (1957), 88-97.
- *Adnotationes in antiquissimum ordinem Ferae V in cena Domini noviter editum: 1. De pontificali Egberto Eboracensi attributo. 2. Ordinis Romani LI indoles et tempus. 3. Vesperae Ferae V in Cena Domino circa annum 700*. «Scripta et documenta», 10 (1957), 181-216.
- *L'édition des oeuvres de saint Colomban*. «Scriptorium», 12 (1957), 289-293.
- *Librorum liturgicorum Cathalauniae s. IX ad XVI in Bibliotheca abbatis Montiserrati exhibitio*. «Montserrat», 1957, 16 pp.
- *L'Authenticitat de la regla de Nostre Pare Sant Benet*. «Germinabit» (1957), 11-12.
- *Deuxième session d'études sur les reliques de saint Benoît tenue à Fleury les 11-12 octobre 1958*. «Studia monastica», 1 (1959), 215-217.

- *Les anciens synodes abbatiaux et les Regulae sanctorum Patrum*. «Studia Anselmiana», 44 (1959), 107-125.
- *San Anscario (+865)*, a: «Año Cristiano». Madrid, 1959, 263-267.
- *Lettera inedita di Clemente III ai crociati toscani (1188)*. «Rivista di storia della Chiesa in Italia», 13/2 (1959), 289-292.
- *Les collections de manuscrits en Catalogne et celle de Montserrat en particulier*. Archives, Bibliothèques et Musées de Belgique, 30 (1959), 217-223.
- *Un monument antiquíssim de la llengua catalana*. «Serra d'Or», 2ª època II/6 (1960), 22-23.
- *Entorn de les famílies dels bisbes Oliba de Vic i Oliba d'Elna*. «Boletín de la Real Academia de Buenas Letras», 28 (1960), 169-178.
- *Recensió* de: «Els primers comtes catalans, de Ramon d'Abadal». «Revue d'Histoire Ecclésiastique», 55 (1960), 699-700.
- *Recensió* de: «L'Isola e il Cenobio di San Giorgio Maggiore, de Gino Damerini». «Studia Monastica», 2 (1960), 295-296.
- *Recensió* de: «Medieval Cartularies of Great Britain. A Short Catalogue, de G.R.C.Davis». «Studia Monastica», *ibidem*, 296-298.
- *El políptic dels béns i censos de Sant Pere de Vilamajor*. «Archivo histórico y Museo Fidel Fita de Arenys de Mar. Circular», 9 (1961), 48-67.
- *Códices isidorianos de Ripoll*, a: «Isidoriana. Estudios sobre San Isidoro de Sevilla en el XIV centenario de su nacimiento». Madrid, 1961, 389-400.
- *La inscripció visigoda del monasterio de Samos*. «Studia monastica», 3 (1961), 157-164.
- *Manuscrits i miniatures romànics a Barcelona*. «Serra d'Or», 2ª època III/10 (1961), 15-19.

- *La nouvelle édition critique de la Règle de saint Benoît*. «Revue Bénédictine», 71 (1961), 381-399.
- *Recensió de: «Storia del monachesimo in Italia dalle origini alla fine del Medio Evo, de Gregorio Penco»*. «Studia Monastica», 3 (1961), 433-437.
- *Bibliografia de dom Anselm M. Albareda*. «Analecta Montserratensia», 9 (1962), 11-18.
- *Entorn de la carta de l'abat Oliba a Arnau Mir de Tost*. «Analecta Montserratensia», *ibidem*, 207-216.
- *A propos des rituels du Maître et de saint Benoît: la 'provolutio'*. «Studia monastica», 4 (1962), 177-191.
- *Afers eclesiàstics catalans dels anys 1218-1245 a través la correspondència de Sant Benet de Bages (resum)*, a: «Actes del VIIe Congrés d'Història de la Corona d'Aragó. Programa general», 1962, 44-45.
- *Mönchregeln; Montserrat*, a: «Lexicon für Theologie und Kirche», VII, 1962, cols. 540-542 i 593-594.
- *Recensió de: «Juan de Biclaro, obispo de Gerona. Su vida y su obra. Introducción, texto crítico y comentarios, de Julio Campos»*. «Studia Monastica», 4 (1962), 441-443.
- *Regula Magistri*, a: «Lexicon für Theologie und Kirche», VIII, 1963, cols. 1103-1104.
- *La capella romànica de Santa Maria de la Torra (Solsonès)*. «Serra d'Or», 2ª època V/1 (1963), 68-69.
- *La col·lecció de papirs de Montserrat*. «Studia papyrologica», 2 (1963), 35-42.
- *Alphonse V^e d'Aragon et le Mont Athos*, a: «Le millénaire du Mont Athos», 963-1963. Etudes et mélanges», I (1963), 149-159.
- *Notes entorn de les butlles papals catalanes més antigues*, a: «Homenaje a Johannes Vincke», I, 1963, 113-120 + 2 làms.

- *Manuscritos de Carmelitas descalzos en la biblioteca de Montserrat*. «El Monte Carmelo», 71 (1963), 91-98.
- *Colloque d'histoire monastique à l'occasion du IXe centenaire de la basilique de Moissac*. «Studia monastica», 5 (1963), 425-428.
- *Fragments d'un curiós sacramentari-martirologi*. «Spanische Forschungen der Görresgesellschaft», I Reihe, 21 Band, 1963, 12-53 (en col·laboració amb A.Oliver).
- *Moissac, Cluny et les mouvements monastiques de l'est des Pyrennées du Xe au XIIe siècle*. «Annales du Midi», 75 (1963), 551-573.
- *Recensió de: «La communauté et l'abbé dans la Règle de saint Benoît, de A. de Vogüé»*. «Studia Monastica», 5 (1963), 433-440.
- *La renúncia del bisbe de Vic, Guillem de Tavertet (1233), segons la correspondència de Bages i els registres Vaticans*, a: «Actes del VIIe Congrès d'Història de la Corona d'Aragó. III. Comunicacions», 1964, 77-95.
- *Una lletra d'Alfons de Palència a Vespasià da Bisticci*, a: «Studi di bibliografia e di storia in onore di Tammaro De Marinis», III. Verona, 1964, 271-281.
- *Documents del primer segle de la Congregació Claustral Tarraconense (1211-1317)*. «Analecta Montserratensia», 10 (1964), 399-455 (en col·laboració amb A.M. Tobella).
- *Recensió de: «Vies Occitanes de Saint Auzias et de Sainte Dauphine, avec traduction française, introduction et notes, de J.Campbell»*. «Zeitschrift für Kirchengeschichte», III/IV (1964), 391-392.
- *Pròleg*. «Analecta Montserratensia», 10 (1964) (= Miscel·lània A.M. Albareda).
- *Les inscripcions de Tassi i d'Hildesind de Sant Pere de Rodes segons Marca i Pujades*, a: «Homenatge a Jaume Vicens Vives», I, 1965, 293-307.

- *La datación de los códices litúrgicos visigóticos toledanos*. «Hispania Sacra», 18 (1965), 1-25.
- *Estudis sobre el De Fide de Baquiari*. Montserrat, 1965, 69 pp.
- *Aspectos histórico-críticos de la vida monástica y religiosa*. «Ido-c (Information Documentation on the Conciliar Church)», 66-8 y 66-9, Roma, 1965, 14 pp. (en col·laboració amb J.E. Vilanova).
- *El proser-troper ms. Montserrat 73*. «Scripta et documenta», 17 (1966), 101-142.
- *Una lletra inèdita de sant Bernat Calvó*. «Estudis Romànics», 8 (1966) (= Estudis de llatí medieval i de filologia romànica dedicats a la memòria de Lluís Nicolau d'Olwer, I), 35-41.
- *Corrections anciennes et modernes dans le Sanct-Gall 914 de la Règle de saint Benoît*. «Studia Patristica», VIII (1966), 424-435.
- *L'antic altar de Sant Fost amb inscripcions dels segles X-XI*, a: «X^a Diada de la parròquia. Sant Fost de Campsentelles», 31 juliol 1966 4 pp. + 1 làm.
- (*Anselm M. Albareda*) *Arxiver de Montserrat*. «Serra d'Or», 2ª època, VIII/10 (octubre 1966), 13-15.
- *Recensió de*: «Petit diccionari dels Sants de cada dia (seguit d'un estudi sobre els miracles, del P. Teilhard de Chardin) de Ph. Rouillard». «Qüestions de Vida Cristiana», 31 (1966), 179-180.
- *Recensió de*: «Escriptores Dominicanos del Principado de Cataluña, de A. Collell Costa». «Studia Monastica», 8 (1966), 382-383.
- *Regla de Sant Benet*. Montserrat, 1966, 173 pp. (en col·laboració amb C.M. Batlle, M.M. Boix, J.M. Bruguera, M.M. Estradé, P. Garriga i J.E. Vilanova).
- *Un fragment molt antic de litúrgia romana a Catalunya*, seguit de *1. Nous manuscrits amb notació catalana arcaica; 2. El Missal místic o mixt a Catalunya*, a: «II Congrés Litúrgic de Montserrat. III. Secció d'Història». Montserrat, 1967, 173-191.

- *Las reglas monásticas latinas del siglo VI y la 'lectio divina'*. «Studia Monastica», 9 (1967), 229-255.
- *La datació de documents pel rei Robert (996-1031) a Catalunya*. «Anuario de Estudios Medievales», 4 (1967), 13-34.
- *El origen de la Salve visto desde España*, «*ibidem*», 369-376.
- *Recensió de: «Die geistliche Theologie des Johannes von Kastl, de Joseph Sudbrack»*, «*ibidem*», 667-668.
- *Documentos visigodos originales en pergamino y su proyección en la época de la reconquista*, a: «Congreso luso-espanhol de estudos medievais promovido pela Câmara Municipal do Porto», 1968, 200-201.
- *Recensió de: «Eva und Maria. Eine Antithese als Bildmotiv, de Ernst Guldan»*. «Anuario de Estudios Medievales», 5 (1968), 758-760.
- *Recensió de: «Répertoire de manuscrits médiévaux contenant des notations musicales, de Madeleine Bernard»*, *ibidem*, 775-776.
- *La mort del comte Ramon Borrell de Barcelona i els bisbes de Vic Borrell i Oliba*. «Estudis d'Història Medieval, I (1969) (= Estudis dedicats a Ferran Soldevila en ocasió del seu setanta-cinquè aniversari)», 3-15.
- *Recensió de: «La Règle du Maître, vol. I-III, de A. de Vogüé»*. «Studia Monastica», 11 (1969), 177-181.
- *Un llibre sobre els nostres monestirs*. «Serra d'Or», any XI/116 (maig 1969), 55-56.
- *Paleografia; Visigòtica, escritura*, a: «Gran Enciclopedia Larousse», 1969.
- *Aràbiga, numeració; gòtica, escriptura; cal·ligrafia; cancelleria, escriptura; codicologia; diplomàtica; llatina, escriptura; majúscula; minúscula; notació musical catalana; paleografia general i catalana; descripció de totes les lletres de l'alfabet llatí-català*, a: «Gran Enciclopèdia Catalana», Barcelona, 1969-1980.

- *Manuscritos litúrgicos de la Biblioteca Nacional. Catálogo*. Madrid, 1969, 334 pp. + 25 làms. (en col·laboració amb J. Janini i J. Serrano).
- *Recherches sur le traité du moine Garsias à l'abbé-évêque Oliba sur Cuixà*. «Les Cahiers de Saint-Michel de Cuxa», 1 (1970), 63-74.
- *Ramon d'Abadal o les síntesis integradores de la Història*. «Serra d'Or», XII/125 (febrer 1970), 57-58.
- *Los diplomas visigodos originales en pergamino. Transcripción y comentario, con un regesto de documentos de la época visigoda*. Tesi Doctoral (inèdita). Barcelona, 1970, 382 pp. + 11 làms.
- *Monastic Movements in the East Pyrenees*, a: «Cluniac Monasticism in the Central Middle Ages». Londres, 1971, 98-122.
- *Les changements liturgiques en Septimanie et en Catalogne pendant la période préromane*. «Les Cahiers de Saint-Michel de Cuxa», 2 (1971), 29-42.
- *Pizarra visigoda de la época de Khindasvinto (642-649)*, a: «Festschrift Bernhard Bischoff zu seinem 65. Geburtstag dargebracht von Freunden, Kollegen und Schülern» (harausgegeben J. Autenrieth und F. Brunhölzl). Stuttgart, 1971, 81-89.
- *(Oliba) Obra literària*. «Serra d'Or» XIII/145 (octubre 1971), 33-34.
- *Milenario de una restauración tarraconense*. «Tele/express» (25 de gener 1971), 21.
- *Les études sur Oliba et son oeuvre littéraire. Etat de la question*. «Les cahiers de Saint-Michel de Cuxa», 3 (1972), 73-80.
- *Vers una nova Història de Montserrat*. «Serra d'Or», XIV/156 (setembre 1972), 46-47.
- *Crisis de la Iglesia en los siglos XIV y XV*, a: «Historia del mundo Salvat», VI, Barcelona, 1972, 173-192.

- *Sermó inèdit sobre sant Pau de Narbona atribuït al bisbe Oliba de Vic*, a: «Narbonne. Archéologie et histoire, II: Narbonne au Moyen-âge». Montpellier, 1973, 105-113.
- *Domains and Rights of Sant Pere de Vilamajor (Catalonia). A Polyptych of c.950 and c.1060*. *Speculum*, 49 (1974), 238-257.
- *Regles i observances monàstiques a Catalunya*, a: «II Col·loqui d'història del monaquisme català», II. Poblet, 1974, 7-24.
- *Normas para la descripción codicológica de manuscritos*. «Biblioteconomía», 77-78 i 93-99 (1974), en col·laboració amb P. Bohigas i A.J. Soberanas.
- *Pròleg a: Manuscrits en català anteriors a la impremta (1321-1474)* de J.Mª Madurell i Marimon. Barcelona, 1974, 11-12.
- *Los diplomas visigodos originales en pergamino. Transcripción y comentario*. Universitat de Barcelona, 14 pp.
- *The Compendiolum of Alfonso de Palencia: a humanistic treatise on the Geography of the Iberian Peninsula*. «The Journal of Medieval and Renaissance Studies», 5 (1975), 253-278 (en col·laboració amb R.B. Tate).
- *L'autenticitat del sermó d'Oliba de Vic per a Sant Narcís de Girona*. «Anales del Instituto de Estudios Gerundenses» (1975), (= Homenaje a Santiago Sobrequés Vidal), 97-114.
- *Pròleg a: «El sacramentari, ritual i pontifical de Roda»*. Edició crítica de Josep Barriga, Barcelona, 1975, 15-16.
- *Las Biblias románicas de Ripoll*, a: «Actas del XXIII° Congreso Internacional de Historia del Arte». Granada 1973, Granada, 1976, 435-436.
- *Olibae abbatis carmina quae exstant de rebus monasterii Rivi-pullensis*, a: «Signos e indicios en la portada de Ripoll» (ed. Francisco Rico). Barcelona, 1976, 58-62.

- *El Comentario de Beato al Apocalipsis. Catálogo de los códices*. Madrid, 1976, 68 pp. + 22 làms. (en col·laboració amb M. Sánchez Mariana).
- *Normas para a descriçao codicológica dos manuscritos*. «Cuadernos Bibl. Arq. Doc.», 13 (1977), 29-33 (en col·laboració amb P. Bohigas i A.J. Soberanas).
- *Catálogo de los manuscritos litúrgicos de la Catedral de Toledo*. Toledo, 1977, 315 pp. + 15 làms. (en col·laboració amb J. Janini i R. González).
- *Ponència de la comissió per la salvació i conservació de Documentació i Arxius*. Palma de Mallorca, 1977, 35 pp. (en col·laboració amb d'altres autors).
- *Sobre los códices de Beato*, a: «Actas del Simposio para el estudio del Comentario al Apocalipsis de Beato de Liébana», II. Madrid, 1978, 109-116.
- *Ripoll i la cultura catalana a la segona meitat del segle X*. «Revista de Girona», 83 (1978), 167-169.
- *La vinguda de sant Pau a Hispània: estat de la qüestió*, a: «Actas del Segundo Congreso internacional sobre las culturas del Mediterráneo occidental». Barcelona, 1975, Barcelona, 1978, 105-107.
- *Visión panorámica del Simposio*, a: «Actas del Simposio para el estudio del Comentario al Apocalipsis de Beato de Liébana», II. Madrid, 1979, 329-334.
- *Un possibile diploma visigotico adoperato nel Parzival*, a: *Palaeographia, Diplomatica et Archivistica. Studi in onore di Giulio Battelli*, II. Roma, 1979, 3-5.
- *Un còdex de Pere Miquel Carbonell a Pamplona*. «Faventia», 1/1 (1979), 119-120.
- *La cultura i els llibres (s. IX-XIII)*, a: «Història de Catalunya Salvat», II, Barcelona, 1979, 261-274.

- *Estudio paleográfico del manuscrito (Madrid, B.N., 10110 = Toledo, 35.2)*, a: «Liber mysticus de cuaresma» de J. Janini. Toledo, 1979, XIII-XXIII.
- *Troballa de monedes a Sant Cugat del Vallès el 1387*, a: «Symposium Numismático de Barcelona», II, Barcelona, 1979, 399-400.
- *El pacte de Cazola (1179) i el Liber Feudorum Maior. Estudi paleogràfic i diplomàtic*, a: «Actes del Xe Congrés d'història de la Corona d'Aragó». Saragossa 1976, Saragossa, 1980, 119-129.
- *Entorn d'una inscripció visigoda de la fi del segle VII*. «Faventia», 2/1 (1980), 153-155.
- *Les col·leccions de fragments de manuscrits a Catalunya*. «Faventia», 2/2 (1980), 115-123.
- *L'escriptura del tapís de la catedral de Girona*. «Revista de Girona», 92 (1980), 157-158.
- *Monjos amb càrrecs a la Diputació del General de Catalunya, segles XIV-XVIII*. «Santes Creus. Butlletí de l'Arxiu bibliogràfic», VI/51 (1980), 151-161.
- *La Iglesia y el Imperio: controversias religiosas y reformas litúrgicas*, a: «Historia Universal Salvat. II: Europa, siglos III-X». Barcelona, 1981, 247-253.
- *El monaquisme català i la seva influència social durant l'edat mitjana*. «Qüestions de vida cristiana», 105/106 (1981), 8-14.
- *Nouveaux fragments de saint Jérôme en onciale*. «Bulletin de la Société nationale des Antiquaires de France» (1981), 232-233.
- *I Corpora e i Codices regularum nella tradizione codicologica delle Regole monastiche*, a: «Atti del 7° Congresso internazionale di studi sull'alto medioevo». Spoleto, 1982, 477-520.
- *Sur quelques manuscrits liturgiques languedociens de l'époque carolingienne (vers 800)*. «Cahiers de Fanjeaux», 17 (1982), 81-95.

- *Posthuma sancti Benedicti sive de reliquiis, de sepulchro, de festis, de translatione*. «Miscellanea Cassinese», 45 (1982), 228-264.
- *Méthode comparative-stadistique pour la datation des manuscrits non datés*. «Münchener Beiträge zur Mediävistik und Renaissance Forschung», 57 (1982), 53-58 + 1 lám.
- *Notes entorn de les families i dels llibres del papa Climent VIII, Gil Sanxis Munyoç (1396-1446)*, a: «Atti IX Congresso di Storia della Corona d'Aragona. II. Comunicazioni». Napoli, 1982, 499-500.
- *Recensió de: «Libros y librerías en la Rioja Altomedieval, de M.C. Díaz y Díaz»*. «Scriptorium», 34 (1980-82), 326.
- *Entorn de dos còdexs del segle X^e de sant Cugat del Vallès*. «Faventia», 4/2 (1982), 7-23 + 2 làms.
- *Notas para la historia de la escritura visigótica en su período primitivo*, a: «Bivium. Homenaje a Manuel C. Díaz y Díaz». Madrid, 1983, 175-196.
- *Anotaciones a la ignorancia histórica*, a: «Cataluña, esa desconocida para España: a propósito de 200 artículos de prensa». Barcelona, 1983, 41-49.
- *Els abats Barceló i Gotmar de Sant Cugat del Vallès*, a: «Miscel·lània d'homenatge a Miquel Coll i Alentorn en el seu vuitanté aniversari». Barcelona, 1984, 155-165.
- *Fragment del Llibre jutge, versió catalana antiga del Liber iudiciorum*. «Estudis Universitaris Catalans» (1984), (= Miscel·lània Ramon Aramon i Serra, IV), 155-193.
- *El fragmento de Celanova de la Hispana reaparecido*. «Hispania Sacra», 36 (1984), 591-600.
- *Anselm M. Albareda, arxiver de Montserrat*, a: «El llibre a Montserrat (del segle XI al segle XX) de Dom Anselm M. Albareda. Montserrat», 1985, 85-93.

- *Els escriptors i les biblioteques*, a: «Exposició: Girona dins la formació de l'Europa medieval 785-1213». Girona, 1985, 87-95 + 1 lám.
- *Los misterios de Beato*. «Jano. Medicina y humanidades», XXXIX/662-H (1985), 833-842.
- *L'escriptura i la codicologia*. «Lambard. Estudis d'art medieval, 1 (1985) (= Col·loqui de terminologia dels períodes de l'art romànic a Catalunya i els seus precedents cristians)». Barcelona, 99-104 i 175-184.
- *Nous estudi sobre feudalisme català (segles IX a XIII)*. «Annals de l'Institut d'Estudis Gironins», 27 (1985), 393-398.
- *Pròleg* a: «Diplomatari de Polinyà del Vallès. Aproximació a la història d'un poble del segle X al XII de Jesús Alturo i Perucho», Barcelona, 1985, p. 5-6.
- *Introducció*. «Acta Numismàtica», 15 (1985).
- *Comment reconnaître la provenance de certains fragments de manuscrits détachés de reliures*. «Codices manuscripti. Zeitschrift für Handschriftenkunde», 11 (1986), 116-124.
- *Butlla de concessió de la Minerva de Roma a Castellterçol*, a: «Festa Major. Castellterçol 1986», 1 p.
- *El pes de l'europèisme en la formació nacional de Catalunya*. «Revista de Catalunya», 3 (1986), 37-50.
- *Los Beatos. Catalogación*. Biblioteca Nacional. Madrid, 1986, 52 pp. (en col·laboració amb L. Vázquez de Parga, M.C. Díaz y Díaz, J. Williams i M. Sánchez Mariana).
- *Per a l'ensenyament de la història i la geografia de Catalunya*. «Butlletí del Col·legi Oficial de Doctors i Llicenciats en Filosofia i Lletres i en Ciències de Catalunya», 54 (1986), 3-5.
- *Manuscrits del Liber iudiciorum de les comarques gironines*, a: «La formació i expansió del feudalisme català». Girona, 1987, 77-86.

- *Entorn dels papirs de la Catedral de Barcelona*, a: «Miscel·lània papirologica Ramon Roca-Puig». Barcelona, 1987, 221-223.
- *The Role of Europeanness in the national Formation of Catalonia*. «Catalonia Review», 1 (1987), 56-70.
- *Dades històriques per a una celebració*, a: «Catalunya fa mil anys. Notes històriques en ocasió del Mil·lenari». Barcelona, 1988, 159-165 i 173-174.
- *Importación, exportación y expoliaciones de códices en Cataluña (siglos VIII al XIII)*, a: «Actas del Coloquio sobre circulación de códices y escritos entre Europa y la Península en los siglos VIII-XIII». Santiago de Compostela, 1988, 87-134.
- *Pròleg* a: «Santa Maria de Meritxell, centre agrícola i ramader. El llibre de comptes dels sagristans», de J. Riera i Simó. Andorra, 1988, 11-13.
- *Còdex venerable (Els orígens del monaquisme romà). La legislació monàstica (a Catalunya fins al segle XV)*. «El País» (11 febrer 1988), 4-5.
- *Mil anys: Catalunya i Europa, un llarg festeig*. «Avui» (Suplement especial Catalunya primer mil·leni: 22 abril 1988), 19-26.
- *Pròleg* a: «La Música a catalunya fins al segle XIII», d'H. Anglès. Barcelona, 1988, XI.
- *Pròleg* a: «Plects poètics catalans del segle XVII de la Biblioteca de Catalunya». Estudi i edició de Joana Escobedo. Barcelona, 1988, V.
- *Pròleg* a: «Exposició commemorativa del primer aniversari de la mort de Frederic Mompou (1893-1987)». Barcelona, 1988, 2.
- *Pròleg* a: «Exposició commemorativa del centenari del naixement d'Higini Anglès (1888-1988)». Barcelona, 1988, 2.
- *Pròleg* a: «Exposició commemorativa del naixement de Cristòfol Taltabull (1888-1964)». Barcelona, 1988, 2.

- *Mil anys i una sola memòria. El procés d'independència a Catalunya a les envistes de l'any 988.* «Informe» amb J.M. Font i Rius, M. Riu i Riu, F. Udina i Martorell i J. Vernet i Ginés. «Serra d'Or», 349 (1988), 41-62.
- *Una altra celebració mil·lenària: Sant Pere Ursèol a Cuixà,* «ibidem», 63 (1988).
- *Les raons d'un Mil·lenari.* «Revista de Catalunya», 22 (1988), 3-5.
- *Pròleg a: «Temes de circ: 20 litografies de Pau Roig (1906-1907)».* Barcelona, 1989, 3.
- *Pròleg a: «La guitarra als Països Catalans. Exposició commemorativa de la mort de Ferran Sors (1778-1839)».* Barcelona, 1989, 3.
- *Pròleg a: «Catàleg dels manuscrits de la Biblioteca de Catalunya», Vol. I: mss. 1-154,* de J. Massó i Torrents-J. Rubió i Balaguer. Barcelona, 1989, V-VI.
- *Aportacions de la història local a l'expansió de Catalunya ara fa mil anys.* «Annals. Casa-Museu Prat de la Riba. Castellterçol», 5 (1989), 15-25.
- *L'escriptori i la biblioteca de Ripoll fins al segle XI,* a: «Cloenda de l'onzè centenari de Santa Maria de Ripoll». Ripoll, 1989, 51-57.
- *Ramon d'Abadal i la història de l'Església catalana,* a: «Ramon d'Abadal i de Vinyals. Commemoració del centenari del seu naixement». Barcelona, 1989, 7-38.
- *Procés d'independència de Catalunya (ss. VIII-XI). La fita del 988.* «Informe» per J. M. Font Rius, M. Mundó i Marcet, M. Riu i Riu, F. Udina i Martorell i J. Vernet i Ginés. Barcelona, 1989, 182 pp.
- *Problemes historiogràfics dels orígens nacionals de Catalunya.* Barcelona, 1989.
- *Aspectes de la cultura i de la ideologia catalana en el període comtal,* a: «El Mil·lenari de Catalunya i la Cerdanya». Barcelona, 1989, 51-71.

- *Aspectes de la cultura i de la ideologia catalana en el primer període comtal*, a: «L'època medieval a Catalunya». Cicle de conferències fet a la Institució Cultural del CIC de Terrassa. Curs 1980/1981. Montserrat, 1989, 21-38.
- *Els comtats pirinencs i els orígens de Catalunya, present i futur de la Cerdanya*, a: «Commemoració del Mil·lenari». Cicle de conferències i taula Rodona a l'Auditori de la Torre Monzó. «Llívia. Novè Quadern d'informació Municipal», 1989, 70-85 (amb d'altres autors).
- *Aspectes paleogràfics i diplomàtics*, a: «Acta de consagració de Tona». Tona, 1989, 24-25.
- *Consideracions paleogràfiques a l'entorn de la monòdia litúrgica medieval en l'obra d'Higini Anglès*. «Recerca musicològica», 9-10 (1989-90), 5-14.
- *Al marge de l'inventari de llibres de Sant Joan de les Abadesses del 1218*, a: «Actas de la XXVII Assemblea Intercomarcal d'Estudiosos». Sant Joan de les Abadesses, 1989, 131-135.
- *Llibre litúrgic romà mixt (Leccionari i Antifoner de la missa)*, a: «Millenium. Història i Art de l'Església Catalana». Barcelona, 1989, 90.
- *Còdex miscel·lani patristic, poètic i científic de Ripoll*, «*ibidem*», 110.
- *Venda feta per Arnulf, abat de Ripoll, al comte Borrell II de Barcelona*, «*ibidem*», 110.
- *Ara de Sant Fost de Campsentelles*, «*ibidem*», 404.
- *Llibre d'Hores de Barcelona*, «*ibidem*», 404.
- *La Biblioteca de Catalunya i l'Institut d'Estudis Catalans*. Acte de lliurament a la B.C. de les publicacions rebudes els darrers cinquanta anys per l'IEC, Barcelona, 1989, 15-17.
- *Un document medieval de Ravenna del segle X a Barcelona*. «*Medievalia*», 9 (1990) (= Estudios dedicados al profesor F.Udina i Martorell), 169-177.

- *El políptic de béns i censos de Sant Pere de Vilamajor (c.950 i c.1060)*, a: «Història de Catalunya», VIII, Barcelona, 1990, 54-74.
- *La escritura de transición de la visigótica a la carolina en la Cataluña del siglo IX*, a: «Actas del VIII Coloquio del Comité Internacional de Paleografía Latina». Madrid-Toledo 1988 (en col·laboració amb Jesús Alturo). Madrid, 1990, 131-138.
- *Pròleg* a: «Vilamajor 872-1299. De la fi del sistema antic a la consolidació del feudalisme», de Mercè Aventín i Puig. Barcelona, 1990, 5-6.
- *Pròleg* a: «Col·lecció diplomàtica de la baronia d'Odena», de Carmen Alvarez Márquez. Barcelona, 1990, 9-10.
- *Miquel Batllori. Homenatge del XIV Congrés d'Història de la Corona d'Aragó. Sàsser d'Alguer, 19-24 maig 1990*. «L'Alguer», III/10 (1990), 15-16.
- *Books as Transmitters of Catalan Culture*. «Catalonia», 19 (1990), 16-17.
- *Vicissituds reals del 'Curial e Güelfa'*. «Avui» (19 setembre 1991), 31.
- *El Bisbat d'Egara de l'època tardo-romana a la carolingia*, a: «Actes del simposi Internacional sobre les Esglésies de Sant Pere de Terrassa». Terrassa, 1991, 41-49.
- *El Museu Episcopal de Vic i la seva projecció internacional*. «Ausa», 14 (1991), 213-218.
- *Collectaneum seu Homiliae Luculentii in Epistolas et Evangelia (Madrid, Real Academia de la Historia, San Millán MS 17 i 21)*, a: «Catalunya Romànica», XVIII, 190-191.
- *Prefaci* a: «Catalunya i França a l'entorn de l'any mil. Actes del Col·loqui internacional Hug Capet». Barcelona, 1992, 8-9.
- *Producció i conservació del material escrit a Catalunya. Escriptoris i biblioteques pels volts de l'any mil*, «ibidem», 378-381.

- *El Liber iudiciorum a Catalunya*, a: «Documents jurídics de la història de Catalunya». Barcelona, 1992, 13-22.
- *Diplomatari i escrits literaris de l'abat i bisbe Oliba*, d'Eduard Junyent, a cura d'Anscari M. Mundó. IEC-Barcelona, 1992, 470 pp.
- *Pròleg* a: «El monestir de Santa Maria de Gerri (segles XI-XV). Estudi històric» d'Ignasi Puig i Ferreté. IEC, Barcelona, 1992, IX-XVIII.
- *Els jueus de Barcelona del segle IX a l'XI*, a: «Catalunya Romànica», XX, Barcelona, 1992, 86-88.
- *El Liber iudicum popularis de Bonsom de Barcelona, Escorial Z.II.2*, «*ibidem*», 66 i 258-260.
- *Epigrafia (de Barcelona)*, «*ibidem*», 174-175, 210-211, 227-228 i 245-248.
- *Les Bases de Manresa i el futur de Catalunya. Respostes d'historiadors*. «L'Avenç», Barcelona, 1992, 92-94.
- *Què pensaven de l'abat i bisbe Oliba els seus contemporanis?* «Ausa», 15 (1993), 185-192.
- *Millares Carlo y las dataciones de códices visigóticos*. «Boletín Millares Carlo» (maig 1993), 39-50.
- *Elogi de l'orgue en el context de la pregària litúrgica*. Discurs del Dr. A.M.Mundó en la inauguració de l'orgue de l'església dels caputxins de Sarrià (27 novembre 1993), 3pp.
- *Pròleg* a: «Curso de Documentación de R.Coll-Vinent y R.Bernal Cruz». Madrid, 1993.
- *Introducció* a «Catàleg del Museu del Llibre Frederic Marès» (a cura d'A.M. Mundó). Barcelona, Biblioteca de Catalunya, 1994, XI-XXVIII.
- *Presentació del Molt Il·lustre Sr. Oscar Ribas com a cap del Govern d'Andorra*. Premi Aramon i Serra 1994. «Llengua Nacional», 14 (maig 1994), 43-45.

- *Peligros de la historia politizada*. «La Vanguardia» (3 maig 1994).
- *La cultura artística escrita*, a: «Catalunya Romànica.I. Introducció a l'estudi de l'art romànic català». Barcelona, 1994, 133-162 + 48 làms.
- *El concili de Tarragona de 1180: dels anys dels reis francs als de l'Encarnació*. «Analecta Sacra Tarraconensia», 67 (1994), XXIII-XLIII.
- *Espolios y devoluciones*. «La Vanguardia» (3 maig 1994).
- *Informe sobre la Union Académique Internationale*. «Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans. Curs 1992-1993», Barcelona, 1994, 53-61.
- *El nostre Institut d'Estudis Catalans*. «Avui» (28 juny 1995).
- *Labat i bisbe Oliba com a escriptor i impulsor de cultura*, a: «Art i cultura als monestirs del Ripollès». Montserrat, 1995, 7-16.
- *El jutge Bonsom de Barcelona, cal·lígraf i copista del 979 al 1024*, a: «Scribi e colofoni. Le sottoscrizioni di copisti dalle origini all'avvento della stampa. Atti del Seminario di Erice: X Colloquio del Comité international de paléographie latine (23-28 octobre 1993)». Spoleto, 1995, 269-288 + 6 figs.
- *Joan Ainaud i la sàvia erudició*. «Avui» (7 novembre 1995).
- *El Arxiu Reial i Salamanca*. «La Vanguardia» (7 març 1995).
- *L'Institut d'Estudis Catalans no té res a dir?*. «Avui» (22 setembre 1996).
- *Entorn del Beatus d'Urgell*. «Avui» (10 octubre 1996).
- *À propos du vol du Beatus d'Urgell*. «Gazette du livre médiéval», 28 (1996), 25-28.
- *Vitralls litúrgics catalans del segle XI*. «Miscel·lània litúrgica catalana», 7 (1996), 39-44.
- *Los orígenes de la nación catalana*, a: «Para entendernos. Los grandes temas del debate España-Catalunya». Barcelona, 1996, 35-66.

- *Analyse paléographique de l'astrolabe "carolingien"*, a: «Physis. Rivista internazionale di storia della scienza», 30 (1996), Nuova serie, 303-321 + 9 figs.
- *Inscripció de Santa Maria de Tor-la-ribera, c. 1000 (Ribagorça)*, a: «Catalunya Romànica». XVI, Barcelona, 1996, 501-502.
- *Nicolau d'Olwer. Semblança*. «Institut d'Estudis Catalans. Memòria curs 1995-1996». Barcelona, 1997, 71-74.
- *Presentació de «Pere el Gran», de F. Soldevila*. «Institut d'Estudis Catalans. Memòria curs 1995-1996». Barcelona, 1997, 163-164.
- *Corpus Vitrearum Medii Aevi. IV. Els vitralls de la catedral de Barcelona i del monestir de Pedralbes*, per A. M. Mundó et alii. Barcelona, Institut d'Estudis Catalans, 1997, 394 pp.
- *Passat, present i futur de la Secció Històrico-Arqueològica de l'IEC*. «Serra d'Or», 450 (juny 1997), 29-35.
- *La casa reial i l'escut de Barcelona*. «Avui» (7 agost 1997).
- *L'escriptori, les grans bibliès i la portada*, a: «L'art en el monestir de Santa Maria de Ripoll». Ripoll, 1997, 15-18.
- *Darrers estudis entorn de les Bibliès de Ripoll*. «Butlletí de la Societat Catalana d'Estudis Històrics», 8 (1997), 9-15.
- *De la col·laboració amb l'Evangelista Vilanova*, a: «Fe i teologia en la història». Estudis en honor del prof. Dr. Evangelista Vilanova. Barcelona, 1997, 25-38.
- *Manuscrits altmedievals amb caplletres i altres il·lustracions: Manuscrits de la Biblioteca de Catalunya. Manuscrits de la Biblioteca de Montserrat. Altres manuscrits*, a: «Catalunya Romànica». XXVI. Barcelona, 1997, 447-451.
- *Pròleg*, a: Ignasi M. Puig i Ferraté; M. Assumpta Giner Molina. «Índex codicològic del Viage literario de Jaume Villanueva». Barcelona, 1998, p. 13.

- *La remota antigüedad ilderdense de la Franja (I): Sobre la diócesis de Lleida*. «La Vanguardia» (14 agost 1998), 16; (II) *Sobre la jerarquia eclesiástica*, *ibid.* (15 agost 1998), 14.
- *Semblança d'Oliba. Què ha estat el gran abat i bisbe per a Catalunya*. Barcelona, 1998, 31 pp. 7 il·lus.
- *Problemàtica de les escriptures dels períodes de transició i de les marginals* (en col·laboració amb J. Alturo). «Cultura neolatina», 58 (1998), 121-148, 12 làms.
- *Quelques maillons d'une chaîne reliant la Catalogne à l'Adriatique autour de l'an mil*. «Hortus artium mediaevalium. Journal of International Research Center for Late Antiquity and Middle Ages», 4 (1998), 31-34, 1 làm.
- MUNDÓ, Anscari. *Obres Completes. I. Història de Catalunya. 1. De la romanitat a la sobirania*. Barcelona, 1998, 630 pp. Inclou els següents textos inèdits:
 - *Vas d'Heraclida, personatge tarraconí del segle I dC*, 13-14.
 - *Historicitat de la vinguda de sant Pau a Hispània*, 15-28.
 - *Limits territorials de les diòcesis catalanes en l'Antiguitat tardana*, 29-50.
 - *El fisc reial a Barcelona al final del segle VI*, 54-56.
 - *El Pirineu de l'època tardoromana al tardovisigòtic i carolingi a través dels manuscrits*, 29-50.
 - *Projet de corpus des inscriptions de la Catalogne du IXe et Xe siècles*, 154-158.
 - *Les inscriptions i els primers documents de Santa Cecília de Montserrat*, 159-178.
 - *Problemes historiogràfics dels orígens nacionals de Catalunya*, 219-231.
- *Corpus de còdices visigòtics. I. Estudio. II. Album* d'A. Millares Carlo. Edició d'A. M. Mundó et alii, Las Palmas de Gran Canaria, 1999.

- *Pròleg* a «Tèxtils precolombins de col·leccions públiques catalanes», de V. Solanilla i Demestre, Barcelona, 1999.
- *Entorn de l'astrolabi de Gerbert*, a: «Actes del Congrés internacional Gerbert d'Orlhac i el seu temps: Catalunya i Europa a la fi del 1er mil·lenni». Vic-Ripoll, 10-13 novembre de 1999. Vic, 1999, 665-677.
- *La cultura de les canòniques augustinianes*. «Lambard. Estudis d'art medieval (Actes VI^t Col·loqui: Les canòniques catalanes. Arquitectura i art medieval)», 11 (1998-99), 17-24.
- *Prefaci* a «Catalunya Carolíngia.IV. Els comtats d'Osona i Manresa» (a cura de R.Ordeig i Mata). Barcelona, 1999, 5-10.
- *La tradició codicològica clàssica i patristica a les regions pirinenques i veïnes*, a: «Actes del XIII Simposi de la Secció catalana de la Sociedad Española de Estudios Clásicos». Tortosa, 15-18 abril 1998, Tortosa, 1999, 53-67.
- *Anicium-Le Puy et la Catalogne*, a: X. Barral i Altet, «La Cathédrale du Puy-en-Velay». Milano, 2000, 126-130.
- *Lluís Nicolau d'Olwer. Semblança biogràfica*. Conferència pronunciada davant del Ple de l'IEC per A.M.Mundó i C. Miralles i Solà el dia 20 de desembre de 1995. Barcelona, 2000, 17 pp. (esp. pp. 13-17).
- *Intervenció*, a: «Debat sobre Humanitats». IEC, 22 de novembre de 1999. Barcelona, 2000, 71-75.
- *Le statut du scripteur en Catalogne du IXe au XIe siècle*, a: «Le statut du scripteur au moyen age. Actes du XII Colloque scientifique du Comité international de paléographie latine» (Cluny, 17-20 juillet 1998). Paris, 2000, 21-28.
- *Pròleg* a: «Astronomia i astrologia al monestir de Ripoll. Edició i estudi dels manuscrits científics astronomicoastro-lògics del monestir de Santa Maria de Ripoll», de Gemma

- Puigvert i Planagumà. Servei de Publicacions de la UAB. Bellaterra, 2000, p. 13-14.
- *El CVMA-Catalunya*, a: Xavier Barral i Altet, «Vitralls medievals de Catalunya». Barcelona, 2000, p. 9 i 255 (versió anglesa).